

‘ATEBETÜ’L - KETEBE’YE GÖRE SANCAR İMPARATORLUĞUNUN YÖNETİMİ

Ann K. S. LAMBTON

Çeviren: N. KAYMAZ

İran’daki İslâm kurumlarının incelenmesi belgelerin eksikliği yüzünden güçleşmektedir. Bu eksikliğin nedeni, bir zamanlar var olan belgelerin tümden yok olmuş bulunması da değildir. Bir çok yasal bağitlar ve işlemler, özellikle *şer’i* yasaya karşın, töre ile ilgili olanlar, yazılmaksızın yapılmıştı. Üstelik yerel sorunlar söz konusu olduğunda, tutanak tutma yöntemi, başka yerlerde olduğu gibi, İran’da da yorucu bir yöntemdi; sonra, her köy yaşlısının bildiğini kayda geçirmek gereksiz görünmüş olmalıdır. İran’daki İslâm kurumlarını incelerken karşımıza çıkan başka bir güçlük de, kaynakların terimleri sık sık karışık bir biçimde kullanmasıdır. Bunların bazıları hem genel, hem teknik bir anlamda kullanılırlar. Tek bir terim, ayrı ayrı bir takım kurumları gösterebildiği gibi, her hangi bir terimin anlamı hem zamana, hem de yere göre değişebilmektedir. Üzerinde durulacak devir için özellikle söz konusu olan bu belirsizliğin örnekleri, *ıkkā’*, *nā’ib*, *şahne** ve *re’is*’dir. Bir başka karışıklık da, ek görev uygulamasının genel oluşu ve bir kişinin üzerinde birden çok görev bulunduğu zaman, kaynakların bu görevlerin her birini ilgilendiren nitelik ve işlevleri (fonksiyonları) her zaman açıkça ayırdetmeyişidir.

Bununla birlikte elimizde, Müeyyidü’l-Devle Muntecebü’l-Dîn Bedî’ Atâbeg el-Cüveynî’nin yazmış olduğu ‘*Atebetü’l-ketebe*’de, Sancar’ın saltanatı için (511-52/1117-57) olağanüstü zenginlikte bir belgeler koleksiyonu var. Farsça metin, Mîrzâ Muḥammed Ḳazvî’nin yazdığı bir giriş ile birlikte, ‘Abbās İqbâl tarafından yayınlanmıştır¹. Buradaki belgelerin bir kısmı, *Münşa’ât-ı ‘ahd-ı Selseûkî ve Hvârezmşâhîân ve evâ’il-i ‘ahd-ı Muğul*² denen koleksiyonun içinde de

* Yazar makalede bu kelimeyi *şihne* biçiminde yazmaktadır. [çeviren].

¹ Tahran, 1950.

² Bkz. V. Rosen, *Les manuscrits persans de l’Institut des Langues Orientales*, Petrograd, 1886, No. 26, s. 146-59.

vardır. Bu iki koleksiyonun içeriğini Mehmed Köymen ‘*Selçuklu Devri Kaynaklarına dair Araştırmalar, I*’de³ anlatmıştır. ‘*Atebetü’l-ketebe*’nin yazarı Müntecebü’l-Dîn H. 516’da, kâtip (*debîr*) olmak niyeti ile Merv’e geldi; sonunda Sancar’ın *divānu’l-inşā*’sının başı oldu. ‘Avfî, onun bir yazar olarak belâgatından söz eder⁴. Mütecebü’l-Dîn, ‘*Atebetü’l-ketebe*’yi yazmayı, görünüşe göre, Ebü’l-Feth Nâşîru’l-Dîn Tâhir b. Fahru’l-Mülk b. Nizâmu’l-Mülk’ün buyruğu ile üzerine aldı. Ebü’l-Feth Nâşîru’l-Dîn Tâhir, H. 528’de Sancar’ın *vezîri* oldu ve yirmi yıl bu makamda kaldı. Mîrzâ Muhammed Kazvîni’ye göre, yazılış tarihi H. 528 ile 548 yılları arasında olabilir⁵. ‘*Atebetü’l-ketebe*, bir resmi belgeler ve özel mektuplar koleksiyonundan oluşmaktadır⁶. Resmi belgeler, başlıca, fermanlar (*menşûr*), atama kararnâmeleri (*taklîd*) ve yetkilendirme belgeleri (*mişâl*)’dir. Çeşitli askerî, sivil ve dinî memuriyetlere ilişkin olan bu belgeler, Sancar’ın yönetim sistemiyle, kontrolünü elde tutmaya ya da kurmaya çalıştığı merkezî hükümet yöntemini büyük ölçüde aydınlığa kavuşturur.

Din görevlilerinin atanması, askerlerinki gibi normal olarak merkezî hükümetçe yapılırdı. Hükümlerinin yürütülmesi için, bunlar, eskiden olduğu gibi askerî memurlara dayanıyorlardı; her zaman değilse bile, bazan illerdeki yerel görevlilerin yönetimi altına veriliyorlardı. Örneğin, Esterâbâd *kâzîsî*, *haîibi* ve *muhtesibi* olarak Zıyâu’l-Dîn Mecdü’l-İslâm’a verilen bir *kâzîu’l-kuzât* atama kararnamesinde, *emîrlere*, *isfehsâlârlara*, *mukhtâ*’lara, *mutaşarrıflara* ve memurlara, *şer’î* işleri ve *kâzînin* mahkemesini ilgilendiren her hususta ona otorite ve saygı sağlanması, camilerin, minberlerin, türbelerin ve ibadet yerlerinin kendisine bırakılması, onun izni ve rızası olmaksızın hiç kimsenin vaiz vermesine müsaade edilmemesi; *kâzînin* mahkemesi huzurunda yargılanmayı istemeyen kimselerin *kâzî* adına zorla getirilmesi ve cezalandırılması, özellikle *evkâfın* yönetimi hususunda onun

³ Ankara, 1951. Sancar devrinin ayrıntılı bir tarihi, aynı yazarın, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, (Ankara, 1954) adlı kitabında bulunur.

⁴ *Lubâbu’l-albâb of Muhammad ‘Avfî*, yay. E. G. Browne ve Mîrzâ Muhammed Kazvîni, London, Leyden, 1906, I, 78-80.

⁵ Bunlar ve başka ayrıntılar için ‘*Atebetü’l-ketebe*’nin Farsça baskısının girişine bakınız.

⁶ Bu mektupların en az iki tanesi Sancar’ın ölümünden sonraki devre aittir ve orijinal derleme yapıldıktan sonra eklenmiş olması gerekir (bkz. Farsça metnin girişi).

kontrolunun güçlendirilmesi buyrulur⁷. Aynı şekilde, Mâzenderân *muhtesibliği* ile ilgili olarak Evhadu'd-Dî'n'e verilmiş bir ferman (*menşûr*) da Mâzenderân'ın *şahnelerine*, oradaki valilerin (*vulât*) vekillerine, *muḳṭâ*'lara, vergi tahsildarlarına (*mutaşarrifân*), bölgenin seçkin kişilerine, *rü'esāsına* ve ileri gelenlerine (*a'yân*), yüklendiği işler bakımından kendisine riayet edilmesi ve destek olunması buyruğu verilir⁸. Gurgân kenti ile çevresinde bulunan *evkāfın mütevellilik* görevi için 'Azîzü'd-Dî'n adlı birisine verilen bir yetki belgesi (*tefvîz*) de, yine vekillere (*nuvvâb*), valilere (*vulât*), *muktâ*'lara ve *şahnelere* 'Azîzü'd-Dî'n'in vekili Zıyâ'u'd-Dî'n'e destek olmaları yönergelerini (direktifini) verir; ayrıca çevresinin ünlü ve saygıdeğer *seyyidlerine*, *ḳāzîlarına*, *imâmlarına*, *rü'esāsına*, toprak sahiplerine (*dehâḳîn*), vekillerine (*nuvvâb*) ve *muḳṭâ*'larına, onun mevki ve yetkisine tam olarak uyulmasını emreder⁹.

Yürütme yetkisi 'dünyevî hükümet'in memurlarının elinde olmakla birlikte, suçluların cezalandırılmasında kendilerinden, *imâmların*, *müftîlerin* ve *'ulemânın* rızasını sormaları ve almaları beklenirdi¹⁰. Yarankuş'un Cüveyn *şahneliğine* ait bir atama kararnamesinde, ona, sözkonusu kimselerin uygun görüşünü almadan ve kendilerine danışmadan *dīvâna* (*şahne dīvânı*) ilişkin bir işi görmemesi için buyruk verilir¹¹. Aynı şekilde, Gulpâyegân *şahne* vekiline, bu yerin *ḳāzîsı* olarak atanan Mecdü'd-Dî'n Muhammed için verilmiş bir yetkilendirme belgesinde, *ḳāzîya* mevkiinin gerektirdiği yüksek saygıyı göstermesi, dinsel işlerin öncelik ve ivedilikle yürütülmesi ve *ḳāzînın* mahkemesinde (*meclis-i ḳahem*) verilen kararların uygulanmasına ilişkin hususlarda canla başla çalışması emredilir¹². Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hûvârezmşâh, Rey *nâ'ibliğine* atanması ile ilgili bir belgede, kendisine verilen buyruğa göre, aynı şekilde, vekillerine, kentin ve ilin işlerinde *seyyidlerle*, *ḳāzîlarla*, *imâmlarla*, doğru kişilerle, dindarlarla ve *şeyhlerle* danışmaları için yönerge verecekti¹³.

Maliye memurlarının durumu değişti. Merv'in *müstevfîlik* makamı için Zeynü'd-Dî'n'e verilmiş bir atama kararnamesinde, *emîr işfehsâlârin* (yani yerel askerî komutanın) vekillerine (*nuvvâb*), ona her çeşit saygıyı göstermeleri buyruluyordu; kendisine *re'îsin* ikametgâhından elden gelen her türlü yardım ve destek sağlanacaktı; konul-

⁷ 'AK, 52.

¹⁰ Krş. 'AK, 79.

¹³ 'AK, 43.

⁸ 'AK, 83.

¹¹ 'AK, 61.

⁹ 'AK, 53.

¹² 'AK, 45-6.

ması kaçınılmaz olan her vergi ve zorunlu olan her istek, onun vekili tarafından kaydedilecekti (yani vekili tarafından onaylanmadan hiç bir tarh ve talep işlemi yapılmayacaktı)¹⁴. Mu'înü'd-Dîn, *dîvân* temsilcisi olarak Merv'e 'âmil atandığında verilen fermanda, kent ve ilin hükümet dairesi (*dîvân-ı eyâlet*), *re'îslik* makamı, *ķāzî* mahkemesi, din yöneticileri ve ileri gelenlerince ona saygı gösterilmesi, bunların "adı geçen ilde vekilimiz (*nā'ib*) olarak" onu saymaları, *dîvāna* ilişkin işlerde kendisine başvurmaları ve vergilerin toplanmasında onunla işbirliği yapmaları gerektiği belirtiliyordu¹⁵. Ancak, imparatorluğun merkezlerinden biri olması bakımından Merv'in özel bir durumu vardı¹⁶. Bununla birlikte Tâcü'd-Dîn Ebû'l-Mekârim Aḥmed b. el-'Abbās'ın Mâzenderân *re'îsliğine* atanmasına ait kararname 'âmilî, *re'îs*'in yönetimi ve denetimi altına koymakta idi¹⁷.

Başlıca üç tip yerel *dîvân* bulunduğu görünüyor: *şer'î* işlerle ilgili olan *ķāzîmın* mahkemesi (*dîvām*), başlıca görevi vergi koyma ve toplama işlemi ilgilendiren konular olan *dîvân-ı riyâset* (bkz. aşağı) ve esas olarak genel güvenliğe ilişkin işlerle uğraşan *şahne* dairesi (*dîvām*). Hepsinde olmasa bile, kimi illerde, bu üç *dîvāna* eklenecek bir de *dîvân-ı mezâlim* vardı. Gurgân valiliği ('*amel*) için düzenlenmiş bir atama kararnamesinde Mes'ûd b. Muḥammed'e, *dîvân-ı mezâlim* başkanına, görevlerinde dikkatli olması için yönerge vermesi buyurulmaktadır¹⁸. *Seyyid*ler bile, bir korporasyon olarak, *seyyidler naķibinin* özel yetkisi altına verilmiş buluyorlardı. Gurgân, Dihistân ve Esterâbâd *seyyidlerinin naķibi* sıfatı ile Murtażâ Cemâlu'd-Dîn için yazılmış bir *menşûr*, kent ve oraya bağlı yerlerin *dîvân* temsilcilerine (*nuvvâb*) ve memurlarına, *seyyidleri* ilgilendiren işlerin ona bırakılmasını ve bu işlere karışılmamasını buyurur¹⁹.

Bununla birlikte, taşra (eyalet) yönetimi üzerinde kurulmuş etkili bir kontrol sistemi yoktu. Görevin yaptırımı (müeyyidesi) yalnız ahlâka ve doğruluğa dayanıyordu ve bunların da uygulamada yetersiz kaldığı belli oluyordu. Çoğu zaman güçlü olan, iktidarı zorla elde edebilmekte idi; Sancar'ın saltanatı sırasında, kendileri için oturdukları makamların gerektirdiği yetkinin çok üstünde yetki elde etmek iddiasında bulunan *emîr*ler ve memurlarla ilgili bir çok örnekler vardır. Nitekim, Belḥ valisi ve *şahnesi* olarak Ebû'l-Fetḥ 'Îmâdu'd-Dîn b.

¹⁴ 'AK', 48.

¹⁷ 'AK', 29.

¹⁵ 'AK', 67.

¹⁸ 'AK', 20.

¹⁶ 'AK', 46, 66.

¹⁹ 'AK', 64.

Ebî Bekr ‘Alâ ed-Dîn b. ‘Îmâded-Dîn Kûmâc için verilmiş bir ferman, adı geçen kişiye, büyük ve nazik bir görev yüklenmiş olduğunu, yapacağı ya da söyleyeceği her şeyin sarayın iznine ya da takdirine bağlı bulunacağını, öteki dünyada da kendisinden hesap sorulacağını, iyi söz ve eylemlerinden dolayı ödüllendirileceğini, kötü olanlar için cezalandırılacağını unutmamasını bildirir²⁰. Tıpkı bunun gibi, Ebû'l-Feth Yûsuf b. Hvârezmşâh'ın Rey *nâ'ibliğine* atanması hakkındaki belge de, söz konusu kişiyi, yaptığı iyi ya da kötü şeylere göre öteki dünyada karşılık bulacağını ve sorguya çekileceğini hatırlatarak, uyarır²¹. Bu tür uyarılar, Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim'in Mâzenderân *re'îsliğine* atanma kararnamesinde ve kendisine verilen buyruk (*misâl*)'da da görülür. Ona, hiç bir sırrının Tanrı için gizli olmadığı ve söylediği, yaptığı ve düşündüğü şeylerden dolayı, gerek bu dünyada gerek öteki dünyada hak ettiği karşılığı göreceği haber verilir²². Mecdü'd-Dîn Muḥammed'in Gulpâyagân *kazılığı* hakkındaki buyruk da, adı geçeni, “Yaratan'ın yargıçlık yapacağı büyük gün”ü düşünmesi için uyarır²³.

Görünüşteki çeşitli görevleri “dengelemek” çabasına rağmen, otoritenin niteliği kurumsal olmaktan çok, kişiseldi. Bu, aynı makamı başka başka yerlerde ve çeşitli münasebetlerle işgal eden kişilere birbirinden çok farklı yetkiler verilmiş olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Ek görev uygulaması –Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâset-nâme*'de reddetmesine karşılık– hiç de genelleşmemiş gibi görünmüyor. Yukarıda adı geçen Zıyâu'd-Devle ve'd-Dîn, *vezîr* vekilliği görevini yaptığı gibi *divân-ı tuğrâ*'nın da başında bulunuyordu²⁴. *Divân-ı istifâ*'nın başkanı olan Şerefü'd-Dîn, aynı zamanda Bestâm *re'îsliğine* atandı. Gerçi o ikinci görevi doğrudan doğruya yapmadı, kendisine verilen salıklara uyararak Reşîdü'd-Dîn'i vekil tayin etti. Bu vekil, Bestâm'da yalnız *re'îs* vekilliği değil, *mütevîlik* de yapacaktı²⁵. Zeynü'd-Dîn Ebû'l- ‘Alâ Sa'îd b. el-Hüseyn, yıllarca Merv'in *mütevîfi* vekilliğini üzerinde tuttu; ama kendisi “en nazik görev”i yaparak sarayda kaldı; bu arada bir vekil onun adına *mütevîlik* görevini yerine getirdi²⁶. Ancak bu tatmin edici bir çözüm yolu olmadı; dolayısı ile, Zıyâu'd-Dîn yeniden atandı ve Merv'e yollandı²⁷. Rey *nâ'ibliğine* atanan Kîvâmu'd-Dîn İnânc

²⁰ ‘AK, 78.

²³ ‘AK, 45.

²⁶ ‘AK, 46.

²¹ ‘AK, 44.

²⁴ ‘AK, 50.

²⁷ ‘AK, 47.

²² ‘AK, 23, 27.

²⁵ ‘AK, 56.

Çıktı Belkâ Ebû'l-Fazâ'il Enüşirevân, bir yandan da *dîvân-ı 'arz* (asker toplama ve yoklama dairesi)ın başında bulunuyor ve bu sonuncu görevi vekili aracılığı ile yürütüyordu²⁸. Din görevlileri arasında da ek göreve ait örnekler vardır. Zıyâu'd-Dîn Mecdû'l-İslâm Esterâbâd'ın hem *kâzîsi*, hem *hâfîbi* hem de *muhtesibi* idi²⁹; Tâcû'l-İslâm Ebû Sa'd b. Muḥammed b. Mansûr es-Sem'ânî, Merv Şafî'lerinin *re'îsi* olduğu gibi, çeşitli *medreselerin hâfîbliğini* ve *müderrişliğini* yapıyordu³⁰. Mâzanderân *seyyidlerinin nakîbi* olan Zâhîrû'd-Dîn, Belh'de birkaç *medresenin müderrişi* idi³¹.

Çeşitli belgelerde, "eski" aileleri memuriyetle öldüllendirme yönünde genel bir eğilim bulunduğunu gösteren anlatımlar vardır. Memuriyetlerin irsi olması ile ilgili bu eğilim yeni olmadığı gibi, Sancar'ın saltanatı zamanına özge bir durum da değildi; ama ister kamu görevinde olsun, ister *iktâ'*larda olsun, irsen intikal herhangi bir hak değil, eğer gasp edilmemişse, bir lütuf olarak sultan tarafından bağışlanan bir armağandı. Örneğin, Ebû'l-Feth b. Ebî Bekr b. Kûmâc'a, kendisinden önce babası tarafından işgal edilmiş makam olan Belh valiliği ve *şahneliği* için verilen fermanında, "... babanın makam ve payesini oğula vermek ve onları içten ilgi ve ihtimam (dolu) sinemizde yetiştirmek ... saltanatımızın töreleri arasındadır" denmektedir³². Yine bunun gibi, Gurgân valiliği (*'amel*) için Mes'ûd b. Maḥammed'e tevcih edilen bir belgede, Gurgân valiliğinin *emîr* Muḥammed Yül Aba tarafından işgal edilmiş olduğu, o öldüğü zaman Sancar'ın aynı makamı onun oğlu Ḥasan'a vermiş bulunduğu ve "babasının hizmet yolunda ve izinde yürüyeceğini umarak, kendisine, armağanlar ve lütuflarla, özel bir muamele gösterdiği..." ama gerçekte Ḥasan'ın isyan ettiği ve Sancar'ın da onun üzerine yürüyüp yendiği belirtilir³³. Seraḥs *re'îsine* verilmiş bir buyrukta, bura halkı için beslenen sevgi dolayısıyla, "biz onların *re'îsinin* ve liderinin, önemli işleri görebilecek yeterlikte köklü bir aileye mensup bir kişi olmasını istiyoruz..." denmektedir³⁴. Gurgân kenti ve çevresinin *'amillik* makamını Nâşîhu'd-Dîn'e veren bir belge, "onun köken bakımından ünlü bir aileye dayandığı, büyük şeyler başarmış, akıllılığını ve doğruluğunu kanıtlamış bulunduğu" için söz konusu makama getirilmiş

²⁸ 'AK, 72, 73.

³¹ 'AK, 35.

³⁴ 'AK, 40.

²⁹ 'AK, 52.

³² 'AK, 76.

³⁰ 'AK, 87.

³³ 'AK, 17.

olduğunu bildirir³⁵. Mâzederân re'îsliğine atanan Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim b. el-'Abbâs da gene, "ataları Selçuklu yönetiminde aynı makamı işgal etmiş olan" bir aileden geliyordu³⁶. Aynı şekilde bir irsiyet eğilimi *kâzîlar* arasında da vardı³⁷.

'Atebetü'l-ketebe'deki belgelerde, her sınıfın kendi özel yerinde tutulmasının ve her birinin derecesinin ve durumunun korunmasının salık verildiği de görülmektedir. İnânc Belkâ'nın Mâzenderân valiliğine atanma kararnamesinde şu sözler yer alır: "Allah 'Biz derece bakımından bazılarına ötekilerin üzerinde yer verdik' demiştir...; şu halde halkın her sınıfı (*şınf*) kendine ait bir sraya ve dereceye sahiptir; bu belli ve açık olduğuna göre, herkes Allahın ona lütfettiği sıra ve yerde Allah tarafından kendisine ayrılmış o bağış ve armağanlarla (yetinip), Veren'e şükretmeye çalışmalıdır³⁸." Gene bunun gibi, Belh valiliği ve *şahneliğine* getirilen Ebû'l Fetḥ b. Ebî Bekr b. Kūmâc'a, atama fermanında, her sınıfın kendi özel yeri ve sırası içinde tutulmasına, zorunlu görevlerinden biri olarak uyulması buyrulur³⁹. Bununla birlikte, bu bir feodal hiyerarşinin var olduğu anlamına gelmez; tersine, bu durum, İslâmî toplumun tutucu niteliğinden ve yekvucut yapısından gelir⁴⁰.

Sancar ile *emîrleri* arasındaki ilişkiler efendi-vasal ilişkileri değildi; bütün yetki ya da toprak tevcihlerinin kaynağı, sultanın kesin ege-menliği idi. *Emîrler* çoğunlukla *memlûk* ya da azatlı kölelerdi. Örneğin, sultanın *nâ'ibi* (bkz. aşağı) olan ve H. 490 da Berkyâruk tarafından Sancar'a *atâbeg* tayin edilmiş bulunan Kūmâc⁴¹, bir *memlûk* idi. Gerçi, bir *memlûk*, kökeninde, statü bakımından özgür doğmuş bir *melikinkine* eşit sosyal duruma sahip değildi, ama bu statü, hiç bir özel damga ile damgalanmıyordu; bir *memlûk* devletin en yüksek mevkilerine yükselebilirdi; yükselmiştir de. Nitekim, Belh valiliği ve *şahneliği* için Ebû'l Fetḥ b. Ebî Bekr b. Kūmâc'a verilen fermanında, Kūmâc'ın, "*memlûklerden* biri olmasına karşın bir *melik* çabasına (*himmet*) sahip

³⁵ 'AK, 60.

³⁶ 'AK, 21.

³⁷ krş. 'AK, 10, 11, 65 ve keza bizim makalemiz 'Quis custodiet custodes', *Studia Islamica*, V ve VI, 1956.

³⁸ 'AK, 13-14.

³⁹ 'AK, 78.

⁴⁰ Bu hususta yapılan daha geniş bir tartışma için bkz. bizim dersimizin metni, *Islamic Society in Persia*, London, School of Oriental and African Studies, 1954.

⁴¹ İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (yay. Tornberg), X, 180.

bulunduğu ve bu nedenle hükümdarlık ve imparatorlukda paydaş ve ortak olduğu” belirtilir⁴². Bununla birlikte, büyük mevkileri tutanların çoğunun teknik bakımından köle olması, içinde bir vasallık ve timar birliği bulunan bir feodal toplumun doğmasını önleyen etkenlerden biriydi. İslâm hukukuna göre, bir *memlûk* öldüğünde, onun sahip olduğu şeyler efendisine kalırdı. Uygulamada, Kımâc ve Ebü'l Feth'in ölümlerinde olduğu gibi, bir saray *memlûkü* öldüğü zaman, çoğu kez Sultan ona ait malları ahfadından birine bağışlıyordu. İllerde valilikler elde etmiş olan bir çok *emîr*ler ve *atâbeg*ler gerçekten irsi hanedanlar kurmayı başardıılar; ama bunu vasal olarak değil, gasbetme yolu ile yaptılar. *Emîr* ya da *memlûk*, ister bir il valisi, ister bir “idari” *ıktâ'*, ya da bir “askeri” *ıktâ'* sahibi olsun, sultana itaat ve hizmet zorunluğu ile yükümlü idi; ama, sultanı koruma ya da gözetme gibi bir zorunluluk yoktu. Gerçekte, böyle bir göreve öylesine az gerek duyuluyordu ki, bazan aynı yerin aynı zamanda iki kişiye birden verildiği oluyordu. *'Atebetü'l-ketebe'*deki belgelerin bazılarında, gasp edilmiş *ıktâ'*ların geri alınmasına ilişkin yönergelere raslanır; ama bu bir koruma görevi olmaya varacak ölçüde değildir. Karşılıklı olarak uymayı gerektiren bir bağıt yoktu. Sultan, her Müslüman gibi, kuramsal (teorik) olarak *şerî'ata* bağlıydı; ama uygulamada bunun böyle olmasını sağlayacak hiç bir yöntem kurulmadı. Bunun sonucu olarak, bir *muqtâ'*ın sultana karşı ihkak-ı hak edebilmesi için, zor kullanmaktan başka bir yol yoktu. Sultan *emîr*lerden hizmet istiyor ve hizmet karşılığı olarak bir *ıktâ'* bağışlıyordu. Ama bu bağış keyfi idi; belirsiz aralarla yenilenebilir ve bir neden gösterilmeksizin kaldırılabilirdi. Bağış bir *emîre* de yapılırsa, bir *memlûke* de yapılırsa, bir *melike* de yapılırsa durum bu idi. Başlangıçta *melik* terimi ve statüsü yalnız Selçuklu ailesi üyeleri için söz konusuydu; ama Sancar zamanında *melik* ile *emîr* arasındaki fark belirgin olmaktan çıkmıştı. İleri gelen *emîr*ler zaten yükselmişler ve bazı hallerde *melik* statüsü kazanmışlardı. Bu statü değişikliğini *atâbeglik* kurumu kolaylaştırdı: *atâbeg*, kendisine yetiştirmesi ve gözetmesi için emanet edilen Selçuklu *melikinin* annesi ile evleniyordu; onlara, tıpkı sultanın kendi akrabalarına olduğu gibi, “kardeş” ya da “evlat” gözüyle bakılıyordu⁴³.

⁴² 'AK, 75.

⁴³ Krş. 'AK, 30, 35, 39, 82. Nişâpür *hâzîsi* olarak atanan Burhanu'd-Dîn'e verilmiş kararnamede, ona 'kardeş' şeklinde hitabedilir. ('AK, 57).

İktâ' terimi '*Atebetü'l-ketebe*'de, (i) askerî hizmet karşılığı olarak; (ii) maaş yerine yapılan bir bağış için kullanılır. Terimin, İbnü'l-Eşîr ve başkaları tarafından sık sık kullanıldığı anlamda, bir eyâlet valiliği karşılığı olarak kullanıldığına dair hiç bir örnek yoktur⁴⁴. Askerî *ıktâ'*lar Büveyhliler zamanında olduğu gibi⁴⁵ iki kısma ayrılırlar: aralarında *sipehsâlâr* ya da *ısfehsâlâr*ların bulunduğu büyük *emîrlere* tevcih edilenler ve belgelerde kendilerinden *muqtâ'* olarak sözedilen daha küçük *emîrlere* verilenler. Belgelerde askerî sınıfların mensuplarını göstermek için kullanılan çeşitli terimlerin tam anlamı açıkça belli değildir. Örneğin, *haşem* teriminin, sultanın ya da valilerinin askerî maiyetini göstermek için kullanıldığı ve dolayısıyla, belki de yalnız *memlûkleri* ve azatlı köleleri değil, aynı zamanda kabile reislerini de içine aldığı anlaşılmaktadır. Görünüşe göre, terim, bazı hallerde bir valinin genel olarak askerî kuvvetlerini göstermek için kullanılmakta, bazılarında ise, bu terimle, belki yalnızca valinin "aşiret" mensupları anlatılmak istenmektedir. *Mütecennide*, *sipâhîyân*, *gulâmân* ve *ecnâd* terimleri, *emîr*lerden ayrı olarak asker takımını (erati) belirtmek için kullanılır. İlk iki terimin genel bir anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Ecnâd* ötekilere oranla seyrek olarak kullanılır. Bu terim belki de yerel birlikleri anlatmaktadır; ancak, metinlerden açık bir anlam çıkmıyor. *Gulâmân*, askeri kölelerdi.

Büyük *emîrlere* *ıktâ'* bağışı gelecekteki hizmetler için olduğu kadar, geçmiş için de söz konusuydu. Mâzenderân *İsfehbudu Emîr-i İsfehsâlâr* Sirâcü'd-Dîn Necmü'l-İslâm'a Mâzenderân'da verilmiş 3.000 Nîşâpûr *dînârı* değerindeki bir *ıktâ'*a ait ferman açıkça gösterir ki, yapılan bağış, her şeyden önce, onun hem sarayda, hem de askerî seferlerde yerine getirdiği hizmetler için bir ödül idi⁴⁶. Bir *ıktâ'*ın hak olarak elde edilmesi söz konusu değildi. Tersine, sultan'ın bir lûtfu olarak bağışlanıyordu. Sirâcü'd-Dîn'e verilen fermanda, onun iyi hizmetlerine, işbirliğine ve üstün yeteneğine uygun bir *ıktâ'*ın, bir *in'âm* ve *ıkrâm* olarak kendisine bağışlanmış olduğu anlatılır⁴⁷. Gine aynı fermanda, adı geçen kişinin saraya gelmiş, sultana hizmet görevlerini (*şerâ'it-i bendegî*) yerine getirmiş olduğu ve hükümdarın özel ilgisini görmek

⁴⁴ Prof. Claude Cahen 'Evolution de l'ıqtâ'' adlı değerli makalesinde, bu devre ait Doğu İran belgelerinde *vilâye*, *ıktâ'* ve *mülk*'ün dikkatle birbirinden ayrılmış olduğunu belirtir (*Annales, Economie-Sociétés - Civilisations*, 1953, 43).

⁴⁵ Krş. C. Cahen, 'Evolution de l'ıqtâ''.

⁴⁶ 'AK, 84.

⁴⁷ ibid.

şerefine erişmiş bulunduğu belirtilir⁴⁸. Bununla birlikte üslûpta karşılıklı bir bağıtın varlığına dair hiç bir ima yoktur.

Yapılan bir bağışın belirli bir süre için yapıldığını gösteren bir belirti yoktur; ama bundan, bağışların irsi ya da ömür boyunca olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Ebū Bekr b. 'İmādū'd-Dīn'e ait bir ferman, bu kişinin *dīvān-ı 'arz* kayıtlarına göre *ıktā'* ve ödenek (*icāb*) şeklinde ve belgeler ve hüccetler uyarınca kullanımında (tasarrufunda) bulunan mal mülk (*esbāb ve emlāk*) olarak neyi varsa hepsinin kendisine temlikini onaylar⁴⁹. Bu durum, bir *ıktā'*ın ömür boyu süren bir bağış olmadığı fikrini verir. Ebū Bekr'in oğlu Ebū'l Feth babasının ve dedesinin *ıktā'*larını ve emlākini tasarruf etti; ama bu da bir irsi hakkın değil, sultan tarafından yapılmış bir bağışlama işleminin sonucu idi. Babasının ve dedesinin ölümünden sonra bu emlāk Ebū'l Feth'e tahsis edildiği zaman⁵⁰, onların ordusunda (*fevc*) bulunmuş olan atlar (*huyūl*), aşiretlerden toplanan asker (*haşem*) ve askeri köleler (*gulāmān*) de ona bırakıldı⁵¹.

Büyük *emīrlere* yapılan bağışlar bazan muafiyetler ve yargı yetkileri ile birlikte yapıyordu. Örneğin, Sirācū'd-Dīn'e verilmiş olan yukarıda söz konusu ettiğimiz fermanla, bütün merkezî hükümet görevlilerinin onun *ıktā'*ını muaf tutmaları ve tüm halkın bu *ıktā'* üzerinde her hangi bir istekte bulunmaktan sakınmaları gerektiği belirtilir⁵². Bir *ıktā'* sahibi *şahnenin*, *nā'ibin*, ya da *vālīnin* durumunda olduğu gibi, aynı yerde bir de resmî mevki tuttuğu zaman, ola ki *ıktā'*ında yargı yetkilerini fiilen kullanıyordu. Ebū'l Feth b. Ebī Bekr

⁴⁸ ibid.

⁴⁹ 'AK, 39-40.

⁵⁰ Bundārī'nin, *Çumāc* ve oğlunun H. 548 de Oğuzların Sancar'ı tutsak ettikleri savaşta öldürüldüklerini söylemesine rağmen (*Żubdat an-nusrat ve nukhbat al'uşrat*, yay. M. T. Houtsma, Leyden, 1889, s. 283), '*Atebetü'l-ketebe*'deki belgelerden anlaşılmalıdır ki, *Çumāc* ve oğlu Ebū Bekr daha önceki bir savaşta öldürülmüşlerdir. Bundārī, gerçekten, *Çumāc*'ın oğullarından birinin 548'den önce Oğuzlar tarafından öldürüldüğünden söz eder (s. 282). İbnü'l-Eşir, *Çumāc*'ın 548 den önce Oğuzlardan Merv'e kaçtığını (XI, 116) ve kendisi ile oğlu Ebū Bekr'in 548 savaşında öldürüldüğünü söyler (XI, 118). Gene aynı yazar, Muḥammed b. Ebū Bekr (b.) *Çumāc*'ın bu, savaş sırasında Sancar'la birlikte bulunduğunu bildirir (XI, 118). Bununla birlikte, Rāvendī, *Çumāc*'ın ve oğlunun 548 savaşından evvel Oğuzlar'ca öldürüldüğünü ifade eder (*Rāhatu's-sudūr ve āyat-us-surūr*, yay. Muḥammed Iqbāl (GMS), London, Leyden 1921, 117-18). Bkz. ayrıca bizim *Landlord and Peasant in Persina*, O. U. P., 1953, 58-9.

⁵¹ 'AK, 76.

⁵² 'AK, 84.

b. Kūmāc'ın Belh'in valilik mevkiine ve *şahneliğine* atanması ile ilgili fermanında, söz konusu kişiye kendi babası ve dedesince tasarruf edilmiş *ıktā'*ların ayrılmış olduğu ve fermanın, "onun *ıktā'at* ve *emlākini*⁵³ eline alabilmesi için" yazılmış ve tuğralanmış bulunduğu belirtilir. Fermanın açıkça anlaşılmalıdır ki, Ebū'l Feth, valilik alanında malî durumun yönetiminden sorumlu idi. Bu sorumluluğun, onun kendi *ıktā'*larına ve *emlākine* de raci olduğunu düşünmemek için hiç bir sebep yoktur. Yukarıda Ebū'l Feth'e verilmiş olduğu söz konusu edilen ferman onun *ıktā'*larına ve mülklerine (*esbāb ve emlāk*) sahip olmasını onaylıyor; bunlar için kendisine tam muaflık bağışlıyordu⁵⁴.

Küçük *emīrlere* bağışlanan *ıktā'*lar da, büyük *emīrlere* verilenler de *dīvān-ı 'arz'*da kaydedilirdi. *ıktā'*lar normal olarak merkezî hükümetçe tahsis edilirdi; ama *dīvān-ı 'arz'*ın yönergesinin yerine getirilmesinden yerel yönetici (vali) sorumluydu. Eğer birlikler sultan tarafından hizmete çağırılırlarsa, vali muhtemelen onlara da kumanda ederdi. Gurgān valiliğine atanan 'Azudu'd-Dīn için düzenlenen kararnamede, adı geçene, *muqtā'*ların *ıktā'at*ını dikkatle incelemesi, hizmette bulunan herhangi bir kimsenin *ıktā'*ını eski kayda göre saptaması ve kendisinin ya da Sancar'ın buyruğu olmaksızın hile ile zaptedilmiş her şeyin eski durumuna getirilmesi buyruğu verilir ve denir ki: "bizim (Sancar'ın) Māverāünnehir'e yaptığımız sefer dolaşması ile"⁵⁵ inhilâl etmiş bulunan herhangi bir bağış *dīvāna* aittir, 'Azudu'd-Dīn onu tutacak ve sultanın buyruğu ve kararı olmaksızın herhangi bir mutasarrıfın tasarrufuna vermiyecektir.⁵⁶ *Dīvān-ı inşā* başkanı ve imparatorluk *müşrif*i olan Müntecebü'd-Dīn de, ayrıca, 'Azudu'd-Dīn'e Sancar'ın yönetime ilişkin görüşlerini bildirmek için Gurgān'a yollandı. Müntecebü'd-Dīn'e aynı nitelikte olan şu yönerge

⁵³ 'AK, 76-7. *Emlāk* özel mülklere ve bunlar miras olarak intikal ederdi. Kūmāc, yukarıda belirtildiği gibi, bir *memlūk* idi. Yani, ölümünde onun malları, fiilen değilse de, nazari olarak sultana kalacaktı (miri olacaktı) ve Kūmāc'ın ardaları, sultan kendilerine resmen bir bağışta bulunmadıkça, hukuken onlara tasarruf edemezlerdi.

⁵⁴ 'AK, 39-40.

⁵⁵ Söz konusu 'Māverāünnehir seferi'nin imparatorluk işlerinde bir karışıklığın cereyan ettiği sırada vukubulduğu görülmektedir. Bu nedenle, bununla, daha kısa süren ve daha başarılı olan H. 524 seferinden çok, Sancar'ın Qarā Hıttāylar tarafından yenilgiye uğratıldığı H. 535-6 seferinin kastedilmiş olması muhtemeldir.

⁵⁶ 'AK, 21.

verildi. “Bir *ıktā*‘ ve dirlik (*nānpāre*) sahibi olan ve düzenli biçimde hizmette bulunan herkesin eski *ıktā*‘ı onaylansın; kimse ona karşı çıkmasın; herkes elindeki ile yetinsin ve daha fazla hizmette ve itaatta bulunsun ki, hem lütfumuzu (*in‘ām*), hem de onun *ıktā*‘ını arttıralım. Mâverâünnehir seferimiz dolayısı ile inhilâl etmiş olan her *ıktā*‘ saltanat *dīvānı* emrine alınsın. Tek bir *menn* tahlil, ya da bir tek altın *dīnār* tahsis edilmesin; çünkü, bütün ordu (*hašem*) huzura geldiği zaman, (*bi hıdmet resend*) her bir kişiye [*dīvān* emrinde bulunan] bakıyeden bir *ıktā*‘, usulüne uygun olarak verilecektir.”⁵⁷ Aynı belgede, Müntecebü’-d-Dīn’e, Gurgān’a ulaşıncaya eyaletin emirlerini, *muqtā*‘larını, askerlerini (*sipāhīyān*) ve önderlerini (*muqaddimān*) kazanmaya çalışması, onlara nezaket, lütuf ve daha fazla *ıktā*‘ ve tahsisat vaad etmesi buyruğu verilmekteydi.⁵⁸

Askerin maaşı da yine *dīvān-ı ‘arz* tarafından verilirdi. Belh valiliği ve şahneliği için Ebû’l Feth b. Ebî Bekr adına düzenlenen ferman şu anlatımları içerir: “Biz Horasan Emiri (Ebû’l Feth) ‘İmādu’-d-Dīn’in vekillerine –yetkileri devam etsin– aşiret birliklerinin ve askerî kölelerin (*hašem ve gulāmān*) ücretleri için konmuş düzene göre meblâğlar ödemelerini emrediyoruz.”⁵⁹ Sultanın *nā’ibi* olarak Rey’e atanmış olan İnānc Kıtluğ Belkâ için verilen ferman daha dikkat çekicidir. Bu fermanla, “bizim kölelerimiz olan emirlerin ve *ısfesālār*ların bütün maiyyetleri (*hašem*), çeşitli asker sınıfları (*esnāf-ı müteccennide*) ve Rey’deki *ıktā*‘ sahiplerine”, onun (*nā’ibin*) saptadığı ve yetkilendirdiği biçimde, onun rızası ve onayı ile dirliklerini (*nānpāra*), almaları buyuruluyordu. Çünkü o, orada [yani Rey’de] *nā’ib* olma şerefini taşımakla birlikte, sarayda da *dīvān-ı ‘arz*’ın başkanıydı⁶⁰. Bu açıkça gösterir ki, askerî tahsisler normal olarak yerel vali tarafından değil, *dīvān-ı ‘arz*’ca yapılmıyordu. Öte yandan, Gurgān valiliği için Mes‘ūd b. Muḥammed’e verilen atama kararnamesi, valiye, herkese ait *ıktā*‘ları, ödeneği (*mevācib*), tahsilsâtı (*arzāk*) saptaması ve tevcih etmesi yönergelerini verir.⁶¹

⁵⁷ ‘AK’, 69.

⁵⁸ ‘AK’, 68. Eğer biz bu belgenin tarihinin Sancar’ın Karā Hıttāy yenilgisinden dönmelerinden sonraya ait olduğunu kabul ederken doğru düşünürsek, böyle bir belge, koşulları hiç de normal olmadığı bir zamanda çıkarılmış demektir. 536 da Nişāpūr’da *hutbe* Hıvārezmsāh Atsız’ın adına okunmuştu ve Horasan’ın bazı kırsalları ile çevresinde karışıklıklar olmuş, kan dökülmüştü.

⁵⁹ ‘AK’, 77.

⁶⁰ ‘AK’, 73.

⁶¹ ‘AK’, 20. Bu bağış yapıldığı zaman da, koşulların biraz bozuk olduğu anlaşılı-

Sancar'ın saltanatında, ondan önceki ve sonraki birçok başka sultanların zamanında olduğu gibi, bağışlar maaş yerine yapıyordu; bunlara bazan *ıktā'* da deniyordu⁶². Bazı durumlarda belli bir alanın [*ıktā'* edilmek için kullanılmak üzere] belli bir makama bağlanması mümkün oluyordu⁶³; ancak bu normal bir uygulama haline gelmiş gibi görünmemektedir. Türkmenlerin *şahneliği*ne atanan *Emîr-i İsfesālār* Cemālū'd-Dīn için düzenlenmiş bir fermanın içeriğinde şu anlatıma rastlanır:” biz (bu kişi için) Gurgān dolaylarında kendi adına olup da, *ıktā'āt* kaydına ve düzenine giren ne varsa, ona göre tahsiste bulduk ve Dihistān *şahneliği* ile bu eyaletin vali vekilliğini (*niyābet-i eyālet*) kendisine bağışladık”⁶⁴. Bununla birlikte, belgenin anlatımından, bu *ıktā'āt*nın ona, tuttuğu makam için maaş yerine mi, yoksa yalnızca onun bir *emîr* olması dolayısı ile mi bağışlandığı açık olarak anlaşılmamaktadır. *şahnelik* makamı genellikle bir *emîr* tarafından tutulmakta idi; böyle birisi de her halde bir “askerî” *ıktā'*a sahip olurdu. Böyle bir anlam belirsizliği Kūmāc ve torununa ait olan, yukarıda sözünü ettiğimiz bağışlar için de söz konusudur⁶⁵.

yor. Çünkü belge, Mes'ūd'a, “hizmette olanların kalplerinin kırılmaması ve hizmetten uzaklaşmış bulunanların cesaret bulup geri dönmeleri için, açık seçik bir hata bulunmadıkça hiç kimsenin cezalandırılmasına ve ayıplanmasına izin verilmeyeceğinin hatırlanması direktifini verir. Mes'ūd çeşitli vesilelerle Gurgān'da bulundu; ama bu belgenin bunlardan hangisine ait olduğu belli değildir. 513 ile 521 yılları arasında, onun Sancar tarafından iki kez Gurgān'a yollanmış olduğu görülüyor (bkz. Zahirü'd-Dīn Mar'āşī, *Tārīh-i Taberistān ve Rūyān ve Māzenderān*, yay. 'Abbās, Şāyān, Tahran, 1955, 160 v.d.). 522 dolaylarında Sancar'ın yanında Horasan'a gitti (Bundārī, 154) ve onunla birlikte kaldığı bu yerden 524'de ayrıldı. Sonra Kirmānşāhān'da Maḥmūd b. Muḥammed'le görüştü; bu sonuncu kişi ona Gence'yi verdi (İbnü'l-Eşīr, X, 469). Ama ertesi yıl Mes'ūd'un yine Gurgān'a gitmiş olduğu anlaşılmaktadır; çünkü İbnü'l-Eşīr, Maḥmūd'un ölümü üzerine onun Tebrīz'e gitmek için Gurgān'dan yola çıktığını söylüyor (X, 474).

⁶² Örneğin 563 tarihli bir belgede *müstevfīū'l-memālik*'e ait bir *ıktā'*dan söz edilir (*Münşā'āt-ı 'ahd-ı Selcūkī ve Hvērezmşāhīān ve evā'il-i 'ahd-ı Muğul*, v. 22 b).

⁶³ Nitekim Ḥamdullah Müstevfī Hvērezm'in (*der veh-i taştḥāne*'ye “tahsis edilmiş” bulunduğunu ve Anüşteğīn *tāştār* (ibrik taşıyıcı) olduğu için Hvērezm *şahneliği*nin ona ait bulunduğunu belirtir (*The Ta'rikh-i-guzīda*, yay. E. G. Browne (GMS), Leyden, London, 1910, 486).

⁶⁴ 'AK, 85.

⁶⁵ Krş. gene Kirmān Selçuklu hükümdarı Ebū'l- Muzaffer Tuğril Şāh b. Muḥammed (551-63/1156-67)'in *dīvān*'ından çıkmış ve *dādbeglik* makamı için verilmiş olan bir ferman ki, içinde bağış yapılanın *ıktā'*ı ve tahsisi ile birlikte *dādbeglik*

'*Atebetü'l-ketebe*'de, bir taşra hükümetini (il) belirtmek için *eyālet* ya da *vilāyet* terimi kullanılır. '*Amel*, *riyāset* ve *niyābet* terimlerinin de (her zaman olmamakla birlikte), bir taşra hükümetininkine (*eyālet*) eşit bir anlamda kullanıldıkları olur. Nitekim, Sancar'ın yeğeni Mes'ūd b. Muḥammed'e, Gurgān valiliği ('*amel*') için verilen yukarıda anılan atama kararname, bir valininkinden aşağı olmayan bir yetki-lendirme belgesidir. Belgede şu anlatım vardır: "Onun (Mes'ūd'un) salıverme ve tutuklama, alıkoyma ve uzaklaştırma, verme ve yoksun bırakma, işe son verme ve atama, bağışlama ve cezalandırma, tutma ve koğma hususundaki eylemlerinin bizim verdiğimiz bir hüküm ve iradeden farkı yoktur ve ona bırakılan işlerde, onun buyruk ve yasak-larının tıpkı bizim buyruk ve yasaklarımız gibi (sayılması gerektiği) buyruğumuzdur⁶⁶. Bu basit bir yetki ya da vekālet verme işiydi; burada bir efendi ile vasalet durumunda olduğu gibi bağıtsal olarak Sancar'ın Mes'ūd'la ilişkileri sorunu yoktur. Hem bütün hisarlar, kaleler ve müstahkem mevkiiler, hem de ovalardan ve dağlardan, ka-radandan ve denizden gelen vergiler ve gelir, Mes'ūd'a tevdi ediliyordu⁶⁷. Sancar tarafından ona havale edilmiş olan görevler, bir Müslüman hükümdarın olağan görevleridir. Yaptırımlar (müeyyideler) yalnızca ahlâki yatırımlardır. Mes'ūd'a, her şeyde en önemli işin Allahın isteğini yerine getirmek, kendini Allaha emanet etmek ve böylece iki cihanda güvenliğini sağlamak olduğunu hatırlanarak çıkarmaması buyrulur⁶⁸. Ortaçağda bir İslâmî hükümetin amacı, kuramsal olarak, müminin bir Müslüman için gerekli olan meşru yaşamını sürdürebilmesi koşu-larının yaratılmasıydı. Bundan dolayı, dinin ve dinsel sınıfların korunmasının Mes'ūd'a yüklenen ilk görev olması doğaldır. Kendisine, *şerî'at* hükümlerini canlı tutmak ve din yasalarını güçlendirmek için çaba göstermesi, "Peygamberin varisleri olan" *kāzîlara*, *imāmlara* ve '*ulemāya* saygılı ve hürmetkâr davranması, onları görevlerinde des-teklemesi ve Dihistān dolayları ile Minkışlak çöllerindeki kâfirlere karşı yapılan kutsal savaş (*cihād*)'da canla başla döğüşmesi buyruğu verilir⁶⁹. Öte yandan, bir Ortaçağ İslâm hükümetinin temel işlevi, düzenin ve dış savunmanın sürdürülmesiydi; dolayısıyla, Mes'ūd'a yük-lenilen ikinci görev doğal olarak kamu düzenini ilgilendirecekti. Ona,

makamına ait ödentiler (*rüsüm*) de zikredilir (*Münşâ'ât-ı ahd-ı Selcûkî ve Hvârezm-şâhîân ve evâ'il-i ahd-ı Muğul*, v. 30 a).

⁶⁶ 'AK, 19.

⁶⁷ 'AK, 18.

⁶⁸ 'AK, 19.

⁶⁹ 'AK, 19.

kara ve deniz yolculuklarının güvenliğinin sağlanması için her çabayı sarfetmesi, bu konuda çevre bölgelerdeki *muḳtā'*lar ve *şahmeler*le birlikte gerekli tedbiri alması ve uyanıklığı göstermesi buyruğu verilir. Ahlâksızlarla kötülerini, hırsızları, karıştırıcıları ve yol kesicileri cezalandırmak işi de, onun zorunlu görevlerden sayacağı yükümlülükleri idi ⁷⁰. Bundan başka, hak isteğinde bulunanların anlattıklarını dinlerken dikkatli ve uyanık bulunması, haksızlığı ortaya çıkarması ve mazlumun hakkını onu gasp edenden geri alması için, kendi *dīvān-ı meẓālīm*'inin başkanına yönerge verecekti ⁷¹. Her ne kadar vergi toplama yetkisi Mes'ûd'a bırakılmıyorsa da, vergi oranını değiştirme yetkisi yoktu. Ona, *harâc*, *a'sâr* ve *tekâlîf-i dīvānîyenin* güleriyle ve belirli zamanda ⁷², önceden saptanmış ve konmuş olduğu biçimde istenmesi ve olağanüstü isteklerde bulunulmaması için bütün valileri (*vulât*), *muḳtā'*ları ve memurları uyarması yolunda yönerge verilmişti. Ayrıca, yönetiminde temel olarak sevecenliğe (*şefkate*) ve "kalp kazanma"ya önem vermesi ve kendi askerî çevresi ile maiyyeti (*hadem*) ya da kölelerle azatlılar arasında çıkan anlaşmazlık ve çekişmeleri önlemesi buyurulmuştu ⁷³. *Emîrlere* ve memurlara yapılan ödemeler (maaş, ücret v. b.) onun onayından geçecekti. Kararname, ayrıca, Gurgân, Taberistân, Dihistân, Beştâm ve Dâmgân'ın tüm *emîrlere*, yetkililerine (*evliyâ*) ve ileri gelenlerine, ödenek (*mevâcib*) ve dirlik (*nâñpâre*) konusundaki bütün istekler için onun *dīvânına* ve *nâ'iblerine* başvurmalarını ve söz konusu yerlerin bütün önderlerine, ünlü kişilerine ve halkına ⁷⁴ onun iradesi ve buyruğu üzerine vergileri (*emvâl*), ödentileri (*rüsûm*) ve tekâlîf-i dīvānîyeyi (*ḥuḳûk*) *muḳtā'*lara ve vergi toplama memurlarına (*mutşarrıfân*) ödemelerini emreder ⁷⁵.

Mes'ûd'a verilen buyruklar arasında danışma (*meşveret*) zorunluğu da bulunuyordu. Bunun ancak iki kaynaktan gelme olasılığı vardır: (i) imparatorluğun doğu kısmında canlılığını sürdürmüş olan step gele-

⁷⁰ ibid.

⁷¹ 'AK, 20.

⁷² Krş. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsat-nâme*, yay. Schefer, Paris, 1891, 18.

⁷³ 'AK, 20.

⁷⁴ *Re'âyâ*'nın tam karşılığı tebaa, uyruklardır. Bu terimin belgelerde çoğunlukla, askerî ve resmî sınıflar karşısında genel halkı (avam) ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Biz de, bu anlamda kullanıldığı görülen yerlerde onu (tebaa veya uyruktan ziyade) halk olarak çevirdik. *Ra'îyyet*'in çoğunlukla askerî nüfusa karşılık "sivil" nüfusu ifade ettiği görülmektedir.

⁷⁵ 'AK, 21.

neği, (ii) “İşleri görürken kendileri ile istişare et” diyen Kur’ân ilkesi. Ama bu “meşveret” de yine sultan tarafından bağışlanan bir lütuftu. Batı feodalizmde olduğu gibi herhangi bir karşılıklı yükümlülük gerektirmemektedir. Kararname, Mes’ûd’a, Horasanlı, Iraklı ve Mâzenderânlı *emîr*lere ve ünlü kişilere, askerî girişimlerinde, rütbelerine ve sınıflarına göre saygı göstermesi, onlarla danışmaya dikkat etmesi, herhangi birinin söylediği bir şeyi can kulağı ile dinleyip ilgi göstermesi ve sadık ve tecrübeli adamları ile danışarak en uygun tedbiri saptadıktan sonra uygulamaya koymasını buyurur⁷⁶. Kararnamede aynı zamanda, Sancar’ın, Mes’ûd’u atamaya karar vermeden önce, ilgili eyaletlerin asker ve sivil ünlü kişileri ile görüşmüş bulunduğu belirtilir⁷⁷. Güngörmüş önderler ve yerel soylularla danışma ve görüşme yapılmasına ilişkin buyruk, tıpkı buradaki gibi başka belgelerde de yer almaktadır⁷⁸.

Bir eyalet valiliği, sultanın yetkisinin devredilmesi olduğuna göre, eyalet valisine havale edilen yetkiler arasında, ona tevdi edilen bölgenin çeşitli kesimlerine kendi maiyyetindeki daha küçük yöneticileri ve *şahneli*leri atamak yetkisinin de bulunabileceği açıktır. Sultanın buyruğu altında yetki sahibi olan bir *melik* için aynı durum söz konusuydu. Kendisi bizzat sultan tarafından atanmış bulunan bir Selçuklu *melikin*in Mâzenderân valiliği için (*eyâlet* ve *vilâyet*) imzaladığı anlaşılan bir atama kararname, adalet ve güvenliğin sağlanması ile ilgili bir görüşle, bağışçının Mâzenderân valiliğini *İsfehşâlâr* İnâ(n)c Belkâ’ya bırakmaya ve İnânc’ı Müslümanların çıkarlarının korunması ve asker sivil (*ra’iyyet*), varlıklı yoksul, soylu avam her kime ait olursa olsun o bölgenin işlerinin düzene konması için kendine vekil yapmaya karar vermiş olduğunu belirtir⁷⁹. Bu da açıkça, basit bir yetki havalesidir; yoksa bağımlıya bir feodal hak tanıma durumu söz konusu değildir.

Sancar’ın Mâverâünnehir’den dönmesinden sonra çıkarılmış bulunan ve ‘Azudu’d-Dîn’in Gurgân valiliğine atanmasına ilişkin kararname⁸⁰, söz konusu kişiye Sancar’ın vekili olarak yetki verir: “onun oradaki statüsü aynen bizim statümüzdür (*mekân-i ü âncâ mekân-i mâ est*)”;

⁷⁶ ‘AK, 20.

⁷⁷ ‘AK, 18.

⁷⁸ Örneğin ‘İmâdü’d-Dîn Ebü’l Feth b. Ebî Bekr Çumâc’a Belh valiliği ve *şahneli*liği için verilen fermanında (s. 78-9). Krş. yine, Tuğtegin adına Dîmeşk *re’îs*liği için Muhammed b. es-Süfî’nin oğullarına yazılmış bir fermanın özeti (İbn al-Qalânîsî, *History of Damascus*, yay. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, 144-5).

⁷⁹ ‘AK, 15.

⁸⁰ Bk. yk. s. 12, n 55.

dīvān ve halk ile, ister Türk olsun ister olmasın, subaylarla ve erat (*mütecennide*) ile ilgili her şey ona havale edilmiştir⁸¹. O, memur (*karkunān*) ve vergi tahsildarları (*mutaşarrıfān*)'nı atayacaktı. İlin sipahileri ve eratı (*sipāhīyān ve metecennide*), *muḳṭā*'ları, halkı ve vergi yükümlüleri onun yönetim ve dikkatine bırakılıyordu. İldeki *emīrlere*, *isfeh-sālār*lara, *muḳṭā*'lara, ileri gelen kişilere, yerel birliklere (*ecnād*), *seyyid*lere, *kāzī*lara, *imāmlara*, *şeyh*lere ve halka sıra ile buyruk veriliyor ve ona boyun eğmeleri, ihtiyaç ve dileklerini bildirmek ve bunların yerine getirilmesini rica etmek için kendisine başvurmaları gerektiği belirtiliyordu⁸².

Rey kentinin vali vekilliği (*niyābet-i eyālet*) makamı için Ebū'l Fażl Yūsuf b. H̄vārezmşāh'a verilmiş bir belge de⁸³, olağan bir valilik ya da bir *şahnelik* makamı için verilenle eş değerde bir yetki havalenamesinden başka bir şey değildir. İleri gelen *emīrlere*, *seyyidler*, *kāzīlar* ve *imāmlar*, *eşnāf* ve askerinin (*mütecennide*) yöneticileri, kent ve çevre halkının önderleri ve yaşlıları *şahnelik* makamını ilgilendiren herhangi bir hususta onun (vali *nā'ibinin*) *dīvāmnā* ve vekillerinin (*nuvāb*) ikametgāhına başvuracaklar ve onu, tevcihi yapanın Rey *nā'ibi* sayacaklardı; kentin ve ilin tüm halkı ve memurlar, *şahnelik* makamına verilecek ödentileri (*mersūmāt*) eski âdete göre ödeyeceklerdi⁸⁴. Ona kentin ve ilin yönetim görevi verilir; özellikle kentte düzenin korunması, yollarda güvenliğin sağlanması ve zulmün önlenmesi üzerinde önemle durulur. O kötü ve gaddar olanları, haydutları ve yol kesicileri ezmek ve *kāzīlar*, *imāmlar* ve ileri gelenlerle danıştıktan sonra, onları cezalandırmak için her türlü çabayı sarfedecekti⁸⁵. Yolları güven içinde tutacak ve tüccarlara⁸⁶, seyyahlara ve yabancılara huzur sağlayacaktı. Ayrıca, yiyecek maddelerinin fiyatı, tartı ve ölçülerin

⁸¹ 'AK, 31.

⁸² 'AK, 31-2.

⁸³ Bu belgeyi kimin çıkardığı belli değildir. Rey eyaletini Muhammed b. Melikşāh'dan tevarüs etmiş olduğunu iddia ettiğine göre, bağışçı belki de bir Selçuk *meliki* idi. Belge aynı zamanda, Sancar'ın, Rey'in ona aidiyetini onaylamış olduğunu ve Mes'ūd'un eyaleti ona yeniden bağışlamış bulunduğunu belirtir. Rey, Sancar'ın saltanatı zamanında özel bir duruma sahip oldu. 513'de Maḫmūd b. Muhammed'i Rey yakınında yenmiş olan bu hükümdar, Maḫmūd'un tekrar ayaklanmasına karşı bir tedbir olarak, Rey'i kendi egemenliği altında tuttu (İbnü'l-Eşīr, *el-Kāmīl*, X, 389).

⁸⁴ 'AK, 44.

⁸⁵ 'AK, 43.

⁸⁶ 'Atebetü'l-ketabe'deki belgelerde tüccarların nadiren söz konusu edilmesi dikkat çekicidir.

düzene konması hususunda dikkat göstermesi buyruluyordu. Nerede bir hasar ya da kötülük meydana gelebileceğinden kuşkulanırsa, oraya bir gece bekçisi ('ases) atayacaktı. Aynı zamanda dinin güçlendirilmesini ve *şerî'at* kurallarının yerine getirilmesini kendisi için zorunlu bir görev sayacaktı⁸⁷.

Nā'ib terimi, 'Atebetü'l-ketebe'de, genel bir anlamda kendine yetki tevdi edilmiş bir kişiyi ve özel bir anlamda sultanın vekilini belirtmek için kullanılır. Örneğin, 'İmādu'-Dīn Kūmāc'ın, "bizim (yani Sancar'ın) vekilimiz" olarak ün yapınca "ve bu merteye ve büyük nam ile akranları ve çevre bölgelerin *pehlevānları*, ordu yöneticileri ve vekilleri arasında temayüz" edinceye değin yükselmeye devam ettiği söylenir⁸⁸. İnānc Kūtlūğ Belkā'ya Rey valiliği için verilen ferman, sultan adına (*ber sebīl-i niyābet-i ḥāzret*)⁸⁹, bilkuvve bir yöneticinin bütün işlevlerini ona havale eder. Sultan'ın sarayında yetişmiş bir kimse olan İnānc'a⁹⁰, hem maiyyetindeki asker kişilerin işleri ve bağılıklarının sağlanması görevi, hem de Rey ilinin bütün yönetimi, vergilerin ve gelirin denetimi (*taşarruf*), saltanat hasarlarının (*esbāb-ı ḥāss*) ve kayıp ya da düşman olan kimselerin emlakının, kentsel resimlerin⁹¹, müsadere edilmiş (mîrî olmuş, mahlûl) mülklerin (*tayyarāt*)⁹² ve *dīvānc*a konmuş vergilerin (*abvāb-ı māl*)⁹³ gözetimi görevleri verilmişti. Ünlü emirlerin ve *işfehālār*ların bazıları da kendisi ile birlikte atanmıştı. Bunlar İnānc'a boyun eğecekler ve ilin yönetiminde, *dīvān*ın işlerinin daha çabuk ve iyi yürütülmesinde ve halka yüklenmiş yüklerin hafifletilmesinde kendisi ile işbirliği yapacaklardı⁹⁴. O bölgeye hareket etmiş bulunan bütün sultan kölelerine (*bendegān*), askerî maiyyet mensuplarına ve zaten orada olan maiyyetin ileri gelen-

⁸⁷ 'AK, 44.

⁸⁸ 'AK, 75.

⁸⁹ Sancar zamanında Rey'in özel durumu için bkz. n 83.

⁹⁰ 'AK, 71.

⁹¹ *Żarā'ib-i şehri*. Metinden bu terimin kesin anlamı belli olmamaktadır. Burada *müsteğillāt*'ı ifade etmek için kullanılmış olması akla yakındır: yani dükkân, hamam, kervansaray gibi, şehirlerde olup kiralanabilen emlak. Rāvendī Sancar'ın, 513 de Mahmūd'u yenmesinden sonra, saltanat *dīvānı* için Irak'da ve başlıca bölgelerde emlak (*zyā'*) ve *żaribe* kiraladığını belirtir (*Rāhat-uş-şudūr ve āyet-us-surūr*, 171).

⁹² Ya da tesadüfen gelen, beklenmeyen gelirler. *Tayyarāt* teriminin anlamına ilişkin bir tartışma için bkz. M. Minovi ve Minorsky, 'Naşir al-Dīn Fūsī on finance' *BSOAS*, X, 3, 1941, 774) Ayr. bkz. İbn Belhī, *Fārs-nāme*, yay. G. Le Strange ve R. A. Nicholson (GMS), London, 1921, 132.

⁹³ 'AK, 72.

⁹⁴ 'AK, 72-3.

lerine de, aynı şekilde ona itaat etme ve kendisiyle işbirliği yapma buyruğu verilmiştir⁹⁵. Atama ve işten uzaklaştırma hususunda bunlar İnānc'ın isteğine göre hareket edeceklerdi; çünkü bu konularda ona yetki verilmiş ve hükümdar mühürü (*ḥātem-i ḥāṣṣ*) kendisine emanet edilmişti⁹⁶. *Şahnelik* makamı ve vergi dairesi (*dīvān-ı 'amel ve esbāb-ı ḥāṣṣ*) onun oturduğu yerde yerleştirilecekti. Bid'at (*aḥdās*) erbabının cezalandırılması işi ve cinayetlerde kan bedeli alınması onun rızasına bağlı olacaktı⁹⁷. *Dīvān* vergilerini, doğrudan doğruya alınması gereken kaynaklarından isteyecek, onları hesaba geçirecek, sultanın kölelerine (*bendegān*) ayrılmış vergilerin devlet adına kendilerine ne oranda verilmesi gerektiğini saptayacak, onu verecek ve *dīvāna* ait olan miktarı, kullanılmasına ilişkin emir gelinceye değin elde tutacaktı, Vergi dairesine (*dīvān-ı 'amel*), yönetimi ile halka huzur (*āsūde*) sağlayacak ve kendisinin (İnānc'ın) öteki nazik işlere bakabilmesi için, vergileri de gerektiği gibi toplayabilecek birini vekil atayacaktı. Ayrıca, dinsel sınıflara saygı göstermesi de buyuruluyordu⁹⁸.

Bir çok terimler gibi, *şahne* sözcüğü de Selçuklu devrine ait kaynaklarda birbirine yakın olan çeşitli anlamlarda kullanılır. Elimizde aynı kişiye, *şahne*, *vālī* ya da *muḳtā'* gibi türlü şekillerde atıfta bulunduğu gösteren örnekler vardır.⁹⁹ Bununla birlikte, büyük bir eyaleti yöneten bir kişiye *şahne* adı çok seyrek olarak verilmekteydi. Örneğin 'Abbās adlı *emīre* İbnü'l-Cevzī tarafından Rey *şahnesi* denirken,¹⁰⁰ Avliyā Ullāh Āmulī ondan Rey *vālisi* diye söz etmektedir;¹⁰¹ bununla birlikte, Bundārī, Rey'in, orada *vālilik* yapmış olan el-Muḳarreb Cevher'in *ıḳtā'* olduğunu ve Cevher öldükten sonra 'Abbās'ın onu kendi mülkiyetine geçirmiş bulunduğunu söyler.¹⁰² İbnü'l-Eşīr Ḳumāc'a, Belḥ *muḳtā'* der;¹⁰³ oysa ki, Rāvendī ondan *vālī* diye bahseder;¹⁰⁴ 'Atebetü'l-ketebe'deki bir belgede ise, kendisine *şahne* olarak atıfta

⁹⁵ 'AK', 73.

⁹⁶ 'AK', 73-4.

⁹⁷ 'AK', 73.

⁹⁸ 'AK', 72.

⁹⁹ Büyük Selçuklu devrinin sonuna doğru *dādbeg* teriminin de *şahne* anlamına kullanılması olasılığı vardır. Mamafih yukarıda s. 14, n 65 de söz konusu edilen *dādbeglik* makamı ile ilgili belge, bu makamın sıra bakımından *atābeglik* makamının arkasından geldiğini belirtmektedir.

¹⁰⁰ *El-Muntaẓam*, Haydarabad, H. 1357-9, X, 102.

¹⁰¹ *Tārīḫ-i Rüyān* (yay. 'Abbās Ḥalīlī, Tehran, 1934-5), 89.

¹⁰² *Ẓubdat an-nusra ve nuḥbat al-ıṣrat*, 191.

¹⁰³ *El-Kāmīl*, XI. 116.

¹⁰⁴ *Rāḫat-us-ṣudūr ve āyat-us-surūr*,. 177.

bulunur.¹⁰⁵ Rāvendī, aynı kişinin Ğuzz *şahnesi* olarak atandığını da belirtir.¹⁰⁶ Gerçekten, Ğumāc'ın Belh'de ve çevresinde *ıktā*'ları vardı; Belh'e bir vali yetkisiyle atandı ve kendisine çevredeki Ğuzz aşiretleriyle ilgilenmek görevi verildi. Dolayısıyla, her üç unvan da aynı ölçüde doğrudur. '*Atebetü'l-ketebe* deki bir belgede, Ğumāc'ın Sancar'ın *nā'ibi* olduğu da belirtilir.¹⁰⁷ Genel olarak, *şahne*, bir ilin askerî valisiydi; buna sultanın özel temsilcisi olma işlevini de katabilirdi.¹⁰⁸ Bağdād *şahnesinin* durumu böyleydi; kendisi, hem kentin askerî valisi, hem de halife yanında sultanın temsilcisiydi. *Şahne* terimi, aslında aşiret bölgesi olan bir alanda, kendisine aşiretlerin yönetimi verilmiş bir görevliyi belirtmek için de kullanılmaktaydı. Örneğin, Gurgān'da Türkmenlerin bir *şahnesi* vardı. Sancar'ın saltanatı sırasında, *şahnelik* makamı ile valilik makamını birleştirmek için bir eğilim olduğuna ihtimal verilebilir. Nitekim, 'İmādü'd-Dīn Ebū'l-Feth b. Ebī Bekr b. Ğumāc'a ilişkin (yukarıda söz konusu edilen) ferman, Belh ile oraya bağlı yerlerin valiliği (*eyālet*) ve *şahnelik* makamı içindi.¹⁰⁹ Söz konusu iki makam, gerçekte ayrı ayrı olup, bir kişinin üzerinde yalnızca geçici olarak mı birleştirilmişti? Farmandan bunun böyle olup olmadığını tam olarak anlamak olanağı yoksa da, böyle olması daha büyük bir olasılıktır; çünkü ferman, Ebū'l Feth'e, *şahne* işlerini yönetmek için, doğru, davranışları övgüye değer, sağgörü (basireti) ve tecrübeli bir vekil ataması için buyruk verir.¹¹⁰ Görünüşe göre, bu durumda *şahne* vekilinin görevi, suçluların cezalandırılması, zulüm ve fesadın önlenmesi, doğru ve iyi ahlâklının desteklenmesi, yolların güvenliğinin sağlanması ve kargaşalık ve eşkıya tehdidi bulunan yerlere, haberdar oldukları şeyleri *eyālet* makamının (valinin) vekillerine bildirecek güvenilir muhafızlar (*ruḳabā-i umnā*) atanması gibi işler olacaktı.¹¹¹ Ebū'l Feth'e, eyaleti korumak, halka adil davranmak ve eşitliği gözönünde tutup zulmü önlemek hususunda verilen genel yönergeler,¹¹² ihtimal, onun vali olarak yapması ge-

¹⁰⁵ 'AK, 77.

¹⁰⁶ *Rāhat-uş-şudūr ve āyat-surūr*, 177.

¹⁰⁷ 'AK, 75.

¹⁰⁸ Nitekim Muḫammed İbrāhīm'in, hem sultanın 'mümessili', hem de bir vali olarak *şahne* kelimesini kullandığı görülüyor (*Tārīh-i Selcuḳiān-ı Kirmān*, yay. M. T. Houtsma, Leyden, 1886, 10, 26, 33, 147, 153, ve 169.)

¹⁰⁹ 'AK, 77.

¹¹⁰ 'AK, 79.

¹¹¹ 'AK, 79.

¹¹² 'AK, 78.

reken görevlerini ilgilendirmektedir. Makamların birleştirilmesine ait aşağı yukarı buna benzeyen bir örneğe, Dihistân *şahnesi* ve vali vekili olarak atanan *İsfehsâlâr Cemâlü'd-Dîn* için düzenlenmiş belgede de rastlanır.¹¹³

Genellikle öyle görünüyor ki, *şahnenin* görevleri büyük ölçüde genel güvenliği ilgilendirmekteydi. Cüveyn *şahneliği* için Seyfü'd-Dîn Yarankuş'a verilen ferman, bu kişiye, halkın çeşitli sınıflarına iyi davranmasını, onlara tecavüz etmekten, uygunsuz ya da olağanüstü isteklerle baskı yapmaktan kaçınmasını, askerlerden ve seyyahlardan gelecek zararlara karşı onları korumasını, haydutları, yol kesicileri ve hırsızları yok etmesini ve bu gibilere yataklık edenleri cezalandırmasını buyurur¹¹⁴.

Tıpkı sultanın (ya da valinin) *şahneye* belli işlerde yetki vermesi gibi o (*şahne*) da yetkisini vekillere havale edebilirdi. Nitekim, Seyfü'd-Dîn Yarankuş'a ait fermana, ondan “evvelce kendisinin vekilleri olan ve halka sıkıntı çektirmiş bulunan kişileri iş başından uzaklaştırması ve bunların *dīvân(-ı şahne)*a ilinkin herhangi bir işe karışmalarına izin vermemesi” istenir¹¹⁵. Öte yandan, aynı belgede, önceden Seyfü'd-Dîn'in vekilliğini yapmış olan Şıkatu'l-İslâm'ın *şahne dīvânı kethudâlığı* makamına atandığı belirtilir¹¹⁶; yani, onun atanma işlemi sultan tarafından yapılmış ya da en azından onaylanmıştır; oysa Seyfü'd-Dîn'in vekilleri için durum böyle olmuş değildir. Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim'e Mâzenderân re'îsliğine atandığı zaman verilen yönergelere bakılırsa, *şahnenin* divanının halka adaletsiz davranacağı kesin bir kam haline gelmiş gibidir¹¹⁷.

Şahneye verilecek ödentiler geleneğe göre toplanmakta idi. 'İmâdü'd-Dîn Ebû'l Feth için yukarıda söz konusu edilen fermana, genel olarak dinsel sınıflara, askerlere ve halka, *şahnenin* vekillerine verilmek üzere toplanan olağan resimleri ödemeleri buyruğu verilir¹¹⁸. Aynı şekilde Türkmenlerin *şahneliğine* atanan İnânc Belkâ Uluğ Cândâr Beğ için yazılan fermana da, Türkmen *emîr*lerine ve liderlerine, *şahnelik* makamına ait resimleri *şahnenin* vekillerine ödemeleri buyrulur¹¹⁹.

¹¹³ 'AK', 85.

¹¹⁴ 'AK', 61. Fermana göre, *şahnelik* makamı Sancar'ın kız kardeşi Tâcü'd-Devle ve'd-Dîn Nür Belkâ'nın *dīvânına* teslim edilmiş bulunuyordu ve Seyfü'd-Dîn Yarankuş bu prenses tarafından atanmıştı. Bu ferman onun atanmasını onaylar.

¹¹⁵ 'AK', 61.

¹¹⁶ İbid.

¹¹⁷ Bkz. aş. s. 27-9.

¹¹⁸ 'AK', 80.

¹¹⁹ 'AK', 82.

Türkmenler Selçuklular için özel bir sorun yaratıyordu¹²⁰; doğal olarak, onların yoğun ve egemen oldukları alanların yönetimi için özel tertibat alınması gerekti. İnānc Belkâ Uluğ Cāndār Beğ'i Türkmenlerin *şahneliğ*ine atayan ferman, onların özel bir sınıf oluşturduğunu¹²¹ teslim ettiği gibi, gene onların belki de doğal olarak başkaldırmaya eğilimli kimseler olduklarını kabul eder. İnānc, Türkmen şeflerinin başkalarına ait emlâki zaptetmelerine ya da bunlara zarar vermelerine yahut karışıklık (*vahşet*) çıkarmalarına engel olacaktı. Ayrıca Türkmenler arasındaki yaşlı ve dürüst kişilere saygılı davranacak, karıştırmak ve zalimlik yapanları önleyip bastırarak, değerli ve adil vekiller atayacak, *şahneliğ*e ait ödentileri ödenmesi gereken zamanda isteyecek, yeni ödentiler koymayacak ve her Türkmen şefine ailesinin ve adamlarının sayısına göre otlak ve su ayıracaktı¹²². Cemālu'd-Dīn Dihistān *şahnesi* ve vali vekili olarak atandığında, göçebeler, yerleşik halk ve askerler onun yönetim ve gözetimine bırakıldılar; Minkışlāk, Şehristān ve öteki yerlerin *emür*leri, ileri gelenleri, aşiret şefleri (*sālārān*) ve tüm Dihistān halkı ona boyun eğeceklerdi¹²³.

Sultan, savunma ve genel düzenin korunması ile ilgili olan işlevlerini önce —zaten, pratikte her zaman askeri sınıfların bir üyesi olan— valiye (ya da *şahneye*) tevdi ediyordu. Yargıç olarak ve dinsel cemaatın önderi olarak sahip bulunduğu işlevlerini bir ölçüde *kāzî*lara havale ediyorsa da, “halkın çobanı” olmaya ilişkin işlevlerini de kısmen *re'îs* denen bir memura bırakıyordu. Nitekim, Tācu'd-Dīn Ebū'l Mekārim Aḥmed b. el-'Abbās b. Aḥmed'in Māzenderān, Gurgān, Dihistān, Esterābād, Bestām ve Gūlpāyegān *re'îsi* olarak atanmasına ilişkin kararname, adı geçen kişiye, her şeyde Allah'ın rızasını istemesini, “halka iyi davranmak hususunda ve halkı [hem] meşru olan ödentiler ve [hem] insafsız bid'atlar ve haksız istekler [ile ilgili adaletsiz muamele] den korumak için içten bir istek göstermesini” buyurur ve “çünkü, biz onların (halkın) birçok hakkını onun sorumluluğu altına koymuş bulunuyoruz ve, selām üzerine olsun, onun (Peygamberin) ‘sizin her biriniz bir çobansınız ve her biriniz kendi sürünüz hakkında hesap vereceksiniz’ ifadesinde olduğu gibi, onların (halkın) işleri için bu dünyada ve öteki dünyada kendisi sorumlu olacaktır” der¹²⁴. Tācu'd-Dīn için yine o sırada yazılmış

¹²⁰ Krş. *Siyāset-nāme*, 94.

¹²² 'AK, 82.

¹²¹ 'AK, 81.

¹²³ 'AK, 85.

¹²⁴ 'AK, 23.

olması olasılığı bulunan bir ferman, Sancar'ın, Allah tarafından kendisine emanet edilmiş halkı, Tâcü'd-Dîn'e emanet etmiş olduğunu ve onun (Tâcü'd-Dîn) kendilerine özen göstermesi ve iyi davranması gerektiğini bildirir¹²⁵. Aynı şekilde Serahs *re'îs*liği için Necmü'd-Dîn adına düzenlenen kararname, adı geçene, “bütün halkın (yükünün) hafiflemesini sağlayan ve sükûn ve rahata kavuşmasına yardım eden her işi yapmayı, güçlünün güçsüze yük yüklemesini ve varlıklarının yoksula egemen olmasını önlemek için çaba sarfetmeyi zorunlu şeyler arasında saymasını; ileri gelen asker kişiler, bölgeden geçen kimseler (*müctâzân*)¹²⁶, erat (*mütecennide*) ya da ellerinde *dīvân* havaleleri taşıyanlarca halktan vergi (*‘avârîz*) yahut yem (*‘alef*) isteklerinde bulunulmasına izin vermemesini böylece yeni vergiler yüklenmesine ve mülklerine el uzatılmasına karşı onların (halkın) muafliğinin korunması yolunu bulmasını” buyurur¹²⁷. Gene aynı şekilde, Bestâm *re'îs*liği için Şerefü'd-Dîn'e verilen bir ferman şu ifadeleri taşır: “Biz onu Ulu Tanrı'dan bir emanet olan halkın çıkarlarına hizmet etmek görevi ile yükümlü kıldık... O, korkutulup kaçırılmış olanların (*remîdegân*) günüllerinin kazanılıp geri getirilmelerine çalışacak ve soylu yahut avam, asker yahut sivil (*sîpâhî* ve *ra'îyyet*) herkese iyi davranış, ilgi, saygı, kolaylık, yumuşaklık ve meclisimizden armağanlar vaad edecek, böylece onları güçlendirmeye, adalet ve eşitlik kanadı altına almaya çalışacak; iyi kurallar koymanın ve baskı yöntemlerinin kökünü kazımanın yolunu arayacaktır”¹²⁸. Belge, aynı zamanda, *dīvân* işlerinin tam bir düzen içinde yürümesini ve halkın dertlerinin giderilmesini din ve devletin ilgile-neceği başlıca konular arasında sayar¹²⁹.

*‘Atebetü'l-ketebe'*de *re'îs* terimi, hem yerel olarak atanan nisbeten önemsiz bir yerel görevliyi, hem de bir kente ya da ile, geniş yetkiler verilerek, sultan tarafından atanmış, askeri ve dinsel hiyerarşiye karşın “sivil” hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılır. Tâcüd'-Dîn Ebül' Mekârim'e verilmiş olan ve yukarıda söz konusu edilen atama kararnamesi, adı geçen kişiye, askerî sınıflar dışındaki halkı ilgilendiren her şey için tam yetki verir ve *re'îs* olarak

¹²⁵ 'AK, 28.

¹²⁶ Bu terimin burada sıradan yolculardan çok, bölge içinden geçen hükümet memurlarını ve asker görevlilerini (subayları) ifade etmesi olasılığı vardır.

¹²⁷ 'AK, 41.

¹²⁸ 'AK, 56.

¹²⁹ 'AK, 55.

saraydan Mâzenderân'a gönderildiğinde, "biz ona, dünyadaki soylulara ya da imparatorluğun (çeşitli) bölgelerindeki *rü'esâyâ* verilmesi olağan olmayan bir armağan (*teşrif*), yani görkemli (muhteşem) bir giysi, üzerinde altın bir dizgin (başlık takımı) ve mücevher kakılmış bir gerdanlık bulunan cins bir at ve silâhlar verdik "der¹³⁰. Serahş ve ona bağlı olan yerlerin *re'îsliği* için Necmü'd-Dîn'e verilen bir yetki belgesi de, bu büyük görevin daima devletin âyan ve eşrafından olan kimselerin uhdesinde kalmış bulunduğunu belirterek, *re'îslik* makamının önemi üzerinde ısrarla durur. Belge, ayrıca, Serahş *re'îsliğinin* imparatorluk içindeki öteki *rü'esâ* üzerinde her zaman bir üstünlüğe sahip bulunmuş olduğunu da anlatır¹³¹.

Tâcü'd-Dîn için düzenlenen atama kararname, ona, yalnız malî işlerin değil, aynı zamanda dinî işlerin ve genel güvenliğin gözetim ve denetimi ile görevlendirilmiş bulunduğu için, bir *re'îsin* doğal olarak sahip olduğundan daha geniş yetkiler verir. Bundan başka, *melik* Tuğril b. Muhammed'in memurlarına, *emîr hâcib* olan Necmü'd-Devle ve'd-Dîn'in ve *emîrü'l-ümerâ* olan Kütbu'd-Dîn'in vekillerine, Tâcü'd-Dîn'i saymaları, onuruna yaraşır bir biçimde davranmaları, kendilerini ona boyun eğmekle yükümlü bilmeleri, eyaletin işlerinde ve çıkarlarında onun makamına başvurmaları için uyarıda bulunur. Onlara, Tâcü'd-Dîn'in görüşünü ya da onayını almadan, ister vergi konusu (? *mu'âmilât-ı resmî*) ister *şerî'at* ile ilgili olsun, herhangi bir işe girişmemelerini söyler. Her hususta, onun, gerek açık, gerek özel konuşmalarında söylediği sözleri dikkatle dinleyerek, onlara göre davranmaları ve o bölgeleri ilgilendiren işlerde kendisinin kararlarını geçerli saymaları gereğini belirtir¹³².

Re'îs bir dereceye kadar hükümet ile halk arasında bağ kuran bir aracıydı ve halkın hükümetle ilişkileri de başlıca vergi alanında olduğu için, bu, *re'îsin* görevlerinin büyük ölçüde malî işleri ilgilendirmesi sonucunu veriyordu. Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim için verilen atama kararname ve ferman, *melik* Tuğril'in, *emîr hâcib*'in ve *emîrü'l-ümerâ*'nın memurlarına *dîvân-ı mu'âmilât ve kısmet*'i (yani, toptan bir para olarak yapılan olağanüstü vergi isteklerinin genel muamelâtı ve tahsisi ile uğraşan daire) Tâcü'd-Dîn'in ikametgâhında tutmalarını ve onun isteği ve onayı dışında herhangi bir tahsis yapmalarını

¹³⁰ 'AK, 23.

¹³¹ 'AK, 41.

¹³² 'AK, 25.

buyurur¹³³. Tâcü'd-Dîn'in, kendisine, ilin *harâc*ından ve bunun takdir ve tarhi işinden sorumlu güvenilir bir kişi ataması buyruğu verilir¹³⁴. Tâcü'd-Dîn, yerleşik halktan ve göçebelere, *divâna* borçlu oldukları *harâc*, öşür ('*uşr*), otlak vergisi, v.s. şeklinde ve mülklerini, yük hayvanlarını ve sürülerini kanunsuz talep ve müdahalelerden muaf tutmak için ödemeleri gereken şeyleri tam zamanında ödemiş iseler, bunun dışında ayrıca hiç bir istekte bulunulmasına izin vermiyecekti¹³⁵. Fermanın verdiği buyruğa göre, o, yerleşik halktan ve göçebelere olağanüstü olarak para, erzak, asker yardımları ve fazladan istekler için yapılan çağrılara elden geldiğince izin vermeyecekti; ancak, böyle istekler çok gerekli ise ve yerine getirilmesinden başka çıkar yol yoksa, o zaman bunları tam bir hakkaniyet içinde ve eşit olarak paylaşırılıp, öyle yapacaktı¹³⁶. Büyük bir olasılıkla, *re'îsin* görevlerinden biri, kendisinin atandığı alan üzerinde toptan para olarak kesilen olağanüstü ödenti ve vergilerin tek tek vergi yükümlüləri arasında paylaşırılmasıydı.

Bazı durumlarda *re'îs* ile malî yönetim arasındaki bağ belirlidir. Bestâm *re'îsi* olarak atanan Şerefü'd-Dîn görünüşe göre *divân-ı istifâ'*-nın başıydı ve her ne kadar Bestâm *re'îsliği* makamına getirilmişse de, oraya bizzat gelmemiş, kendi adına Bestâm'da, hem *re'îs* vekilliği hem *mütevfi* vekilliği yapmak üzere, Reşîdü'd-Dîn adında birini *nâ'ib* olarak atamıştır. Söz konusu yerin *re'îsliği* için Şerefü'd-Dîn'e verilen yetki belgesi, memurlara ve vergi tahsildarlarına (*mutaşarrifân*) Reşîdü'd-Dîn'e danışmaksızın hiç bir şey yapmalarını buyurur¹³⁷.

Re'îsin dinsel konularda da bazı denetim yetkileri kullanmış olduğu görülmektedir. Bu, onun özellikle halkı ilgilendiren işlerle uğraşmasının doğal sonucudur. Çünkü, halk ile hükümet arasında ilişkiyi doğuran ikinci en önemli alan, dinî işlerdir. Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârim için verilen ferman, şu sözlerle biter: "Gurgân ve çevresinin '*âmil*, *şahne* ve eşrafı için (uygun) tutum, bunların Tâcü'd-Dîn'in ulaşması ile büyük sevinç duymaları, önder ve başkan olarak onu ellerinden geldiğince desteklemeleridir. . . Bunların Tâcü'd-Dîn'e danışmaksızın, onun rızasını almaksızın hiç bir şey yapmalarını, o salık vermedikçe ve onaylamadıkça herhangi bir *şer'î* sorun, ya da genel işlem konusunda girişimde bulunmalarını ve bizden bir istekleri olur-

133 'AK', 26.

136 'AK', 27.

134 'AK', 23.

137 'AK', 56.

135 ibid.

sa, bunu Tâcü'd-Dîn'in tezkereleri ve mektupları aracılığıyla yapmaları gerekir. . .”¹³⁸ Gene ferman, Tâcü'd-Dîn'e, *şerî'at* ve dinle ilgili işlerde karışıklık çıkmaması ve hiç bir hakkın ortadan kaldırılmaması için basiret göstermesini buyurur ve “çünkü bundan doğacak zarar, bir Müslümanın haklarına dokunabilir ve onun hesabı da sorgu sual gününde bize sorulabilir” der¹³⁹. Atama kararnamesi, onun *seyyidlere imâmlara, kâzîlara 'ulemâya* ve askerlere (*ehl-i silâh*) saygı göstermesini, çeşitli halk sınıflarını kendi farklı durumlarıyla yerli yerinde tutmasını ve yargı verirken onlar arasında adalet ve eşitlik gözetmesini, yanlışın düzeltilmesini isteyenlerin sözlerini dinlemek ve mazlumun hakkını zalimden almak hususunda çok çaba harcamasını ister¹⁴⁰. Buna benzer buyruklar, onun adına çıkarılan fermanla da yer alır. Bu fermanla, Tâcü'd-Dîn'e, bir yandan dinsel sınıflarla eşraf arasında, öte yandan vergi tahsildarları (*mutaşarrifân*) ile memurlar ve başkaları arasında müşfik bir aracı olduğunu göstermesini, sonuncuların halka baskı yapmasına ya da halkın birbirine karşı adaletsizce davranmasına izin vermemesini buyurur¹⁴¹. Serahs *re'îsliği* için Necmü'd-Dîn'e verilen atama kararnamesi, aynı şekilde, adı geçene, bölgenin *imâmlarına, 'ulemâsına, şeyhlerine* ve eşrafına saygı göstermesini buyurur ve Serahslı eşrafın, ileri gelen *imâmların, kâzîların, seyyidlerin* ve *şeyhlerin* de ona saygıda kusur etmemeleri, kendisini *re'îs* ve önderleri olarak tanımları, sorunların çözümünde onun makamına başvurmaları ve rızası hilâfına davranmamaları, vekiline saygılı olmaları ve *divâna* ait hususlarda ona müracaat etmeleri gerektiğini belirtir¹⁴².

Doğal olarak, *kâzî* ile *re'îs* arasında bir yargı hakkı ayrılığı bulunduğu görülüyor. *Şer'î* işler normal olarak birinciye aitti. Belh valisi ve *şahnesi* olarak Ebû'l Feth b. Ebî Bekr b. Kûmâc adına düzenlenen fermanla, söz konusu kişiye *şer'î* işleri *kâzînin* mahkemesine ve vergi toplamaya (? *resmiyyât*), genel işlemlere ve *divâna* ilişkin işleri *divân-ı riyâsete* havale etmesi buyrulur¹⁴³. Bestâm *re'îsliği* için Şerefü'd-Dîn'e verilen yetki belgesinde *divân-ı riyâset ve istîfâya* yapılan bir atuf¹⁴⁴ bize vergi ve gelirle ilgili hususların *divân-ı riyâsete* ait olduğunu ima eder. Aynı belge içinde yer alan *divân-ı riyâset ve memâlik* teriminin ne anlama geldiği daha az açıktır.

¹³⁸ 'AK, 29.

¹⁴¹ 'AK, 27.

¹⁴⁴ 'AK, 56.

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴² 'AK, 41.

¹⁴⁰ 'AK, 23.

¹⁴³ 'AK, 79.

Mâzenderân *re'îsi* olarak Tâcü'd-Dîn Ebû'l Mekârime'e dinsel işler üzerinde denetim için verilen yetkiler normal durumda olduğundan daha genişti. Atama kararnameşi ona, *kâzîlar* ve *hâkimlere*, kendilerinin hükümlerinin yerine getirilmesinde ve hakların geri verilmesinde yol göstermesi, daima onların işlerinden haberdar olması ve başlarında buldukları mahkemelere bilgin, iyi yetişmiş (? *mutaharrac*) ve uyanık birer vekil ataması buyruğunu verir. Bu vekil, işlerin *şerî'ata* uygun olarak yönetilmesine nezaret edecek ve düzene konması gereken, ama kendisinin çare bulamadığı her hangi bir hususu Tâcü'd-Dîn'e arzedecekti. Tâcü'd-Dîn vasiyet ve miras konularında büyük dikkat gösterecekti. Varisi ortada olmayan mülke ait ayrıntılar güvenilir kişilerin eline bırakılacak, bunlar, gerçek varis ortaya çıkıncaya değin, sözkonusu mülkü, Tâcü'd-Dîn'in ve *kâzînın* güvencesi altında koruyacaklardı¹⁴⁵. Verilen yönergeye göre, Tâcü'd-Dîn aynı zamanda *evkâfın* durumunu inceleyecek, bunların kârlarının kuruluş amaçlarına sarfedilmesine dikkat edecekti¹⁴⁶. Kendisi ya da vekili, yönetim alanlarında çıkacak herhangi bir karışıklığa çözüm yolu bulacaklar, rüşvete tevessül eden herhangi bir *mütevellîyi* ya da yöneticiyi (*mutaşarrıf*) uzaklaştıracaklar ve ellerinden geldiğince bozulan ve çöken *evkâfı* yeniden canlandıracaklardı¹⁴⁷. Tâcü'd-Dîn, camiler ve *medreseler* üzerinde de denetim yetkisine sahip olacak, kentin ve çevresinin camilerine uygun kimseler atayacak ve gerekli bilgiye, inanç sağlamlığına, erdeme, temizliğe ve doğruluğa sahip olmayan herhangi bir kimsenin söz konusu görevleri yapmasını önleyecekti¹⁴⁸.

Tâcü'd-Dîn Mâzenderân *re'îsi* olarak, belki de normal *re'îslik* işlevlerinin dışında bulunan bir görev olduğu halde, genel düzenin denetiminden de sorumluydu. Kendisi için düzenlenen atama kararnameşi, ona, yolların güvenliğini sağlamanı, Müslümanların ve seyyahların can ve mallarını korumasını ve ilin *kâzîları*, *imâmları* ve ileri gelenleri ile işbirliği ederek, hırsızları ve yol kesicileri cezalandırmasını buyurur.¹⁴⁹ Tâcü'd-Dîn, kendi yetki alanı içindeki kentlerde her *şahnenin* yanına, onun ikametgâhında bulunmak üzere (*ber her*

¹⁴⁵ 'AK, 24. Ferman ona aynı zamanda yetimlerin mülkü hakkında gereken dikkati sarfetmesi yönergesini de verir (s. 29).

¹⁴⁶ 'AK, 24.

¹⁴⁷ 'AK, 24, 28-9.

¹⁴⁸ 'AK, 24-5, 29.

¹⁴⁹ 'AK, 25, 28. *Re'îsin* bazı durumlarda tutuklama yetkisine sahip bulunduğu görünüyor. Bir keresinde, Gazâlî H. 499 da atanmış olduğu Nişâpür Nizâmiyye *medresesi müderrisliğinde* bulunurken, Horasan *re'îsi* bir adamı tutukladı. Bu adam

der-i serā-yi şahnegi) güvenilir bir kişi atayacaktı; “öyle ki, yapılan her şey onun fikrine uygun ve bilgisi içinde yapılmış olacak”, cezalar işlenen suça uyacak şekilde verilecek, aşikâr bir suç işlememiş [suçu tebeyyün etmemiş] bulunan hiç kimse cezalandırılmayacaktı; böylece de, o (*şahne*), Müslümanların haremelerine tecavüze, açıkça ya da başka türlü yalan yanlış suçlamalarda bulunmaya, halkın malına el uzatmaya ya da akılsızca aramalara girişmeye kalkışırken uyanık olacaktı; kesin kanıt ve ispat olmaksızın harekete de geçemeyecekti.¹⁵⁰ *Şahneler* kendi adlarına, ilk önce hareketin ondan gelmesini bekliyeceklerdi [inisiyatifi ona bırakacaklardı]; Tâcü'd-Dîn'in vekilinin haberi ve buyruğu olmaksızın hiç bir şey yapmayacaklar ve *naķibleri* ve *asesleri*, ancak onun rızasını aldıktan sonra atayacaklardı¹⁵¹ Necmü'd-Dîn'in Serahş *re'îsliği* ile ilgili yetkilendirme belgesi, *şahne dīvām* temsilcisinin iş görürken Necmü'd-Dîn'in vekilinin rızasını alması ve halkın çıkarlarını birlikte korumaları gerektiğini belirtir.¹⁵²

Genellikle *muhtesib* tarafından görülen çeşitli işler, aynı zamanda Tâcü'd-Dîn'in de denetimi altına konmuş bulunuyordu. Bu ona, dinsel ve 'sivil' memurlar üzerinde genel denetim yetkisi verilmesi hususunun yarattığı doğal bir sonuçtu. Ona, Müslümanların kırpık ve hileli (*zūyūf ve nebehrecāt*) paralardan dolayı zarara uğramaması için, sikkelere ayarlanması ve basılması konusunda büyük dikkat göstermesi ve bir doğal âfet olmadan, istifçiler ve tekellilerin yol açacağı hiç bir değişikliğe ve ucuzluğun darlığa ve pahalılığa dönüşmesine olanak verilmemesi için, her zaman fiyatları denetlemesi buyrulur. Bundan başka tartı ve ölçüleri de o denetleyecekti.¹⁵³ Adına çıkarılmış ferman, ona, istifçiliğin ve tekelliliğin önlenmesi için, pazarbaşılığını (*zu'amā*) çaba göstermeleri hususunda uyarması buyruğunu verir¹⁵⁴. Aynı belge, köylerin *re'îslerine* ve şeflerine (*rū'esā ve zu'amā*), onun (Tâcü'd-Dîn'in) *dīvānından* berat istemelerini buyurur, ondan (Tâcü'd-Dîn'den) izin almaksızın *re'îslik* makamı için iddiada bulunmayı yasaklar ve zalimce işler yapmaktan ve başlarına buyruk davran-

Gazālî'nin eserlerinden ikisinin metnini gizlice değiştirmiş ve Sünnilik aleyhdarlarının ona karşı hücumlarını daha haklı gösterebilmelerini sağlamak için, söz konusu yazıları Gazālî'ye imzalatmaya teşebbüs etmişti (*Mekâtib-i fârsî-i Gazālî bi-nām-i Fezā'il-enām*, yay. 'Abbās İkbāl, Tehran, 1954-5, 11-12.)

¹⁵⁰ 'AK, 25. Ayr. bkz. s. 26.

¹⁵¹ 'AK, 26, 29.

¹⁵² 'AK, 41.

¹⁵³ 'AK, 25, 28.

¹⁵⁴ 'AK, 28.

maktan kaçınmaları yönergesini verir.¹⁵⁵ Tâcü'd-Dîn, halkın işlerinin adalet ve dürüstlikle yönetilmesi, vergiler toplanırken emlak ve arazide mal sahipleri ile ortaklar arasında eşitliğin korunması ve böylece güçlünün güçsüzü ezmesine olanak verilmemesi için, her kente, her bölgeye ve her yere (*mevzî*), doğru, dindar ve “hak yolundan ayrılmayan” bir vekil atayacaktı.¹⁵⁶

Re'îs, başka bir çok memurlar gibi, kendi makamına ait olan ödentileri (*rüsûm*) toplamaya da yetkiliydi. Örneğin, Mâzenderân *re'îsliği* için Tâcü'd-Dîn'e verilen ferman, köy *re'îslerinin*, *re'îse* ait ödentileri olağan kaynaklardan tam olarak ödemelerini emreder.¹⁵⁷ Bununla birlikte, kent sakinlerinden alınan ödentilerin, fermanla da, atama kararnamesinde de sözü edilmez. Fermanın şu son satırlarında belirtildiğine göre, Tâcü'd-Dîn'e bazı muafiyetler de verilmekteydi: “Bütün memurlarımız Tâcü'd-Dîn'e saygı ve itibar gösterecekler, onun adamlarını (*vükelâ-yı esbâb*), rençberlerini (*berzigerân*) ve kentlerdeki emlakî içinde yaşayanları (*müsteğillât*) tehditlerinden (*nudhûr*) ve vergilerden muaf ve müsellemler tutacaklar . . .”¹⁵⁸

'*Atabetü'l-ketebe*'deki belgeler üzerinde yapılan bu kısa inceleme, sultanın, kendi yetkisini, askerler, merkezi hükümet memurları, dinsel kurumların görevlileri ve il merkezlerindeki memurlar arasında “taksim edilmiş” bir denetim sistemi aracılığıyla korumak için gösterdiği çabayı ortaya koyar. Belgelerde, sultan ile tebaası arasında karşılıklı ya da bağıtsal olarak uymayı gerektiren yükümlülükler bulunduğunu gösteren hiç bir belirti yoktur. Yetki konusunda, geleneksel bir İslâmî kavram, yani tüm yetkinin vekile tevdi edilmiş yetki olması esastır. Etkili yaptırımlardan (müeyyidelerden) yoksun olan bu “taksim edilmiş” denetim sistemi, olsa olsa sultanın egemenliğinin ve askerî sınıfların nüfuzunun keyfi niteliğini bir ölçüye kadar sınırlamış olabilir; daha fazlasını sağlamış olması olasılık dışı görünüyor. Gerçekte, belgelere, iyi hükümet olmanın, tebaanın dirliği için özen ve çaba göstermeğe bağlı bulunduğu hakkında bir kanı egemendir ki, bu, hükümdarı kendi halkının çobanı sayan görüştan çıkan bir kanıdır. Bunun, keyfî davranışlara karşı başlıbaşına etkili bir engel görevi yapabilmiş olduğunu söylemek belki çok güçtür; ama, hiç bir rolü olmamıştır da denemez. Hiç değilse ara sıra, münferit memurların

¹⁵⁵ 'AK, 29-30.

¹⁵⁷ 'AK, 30.

¹⁵⁶ 'AK, 23-4, 29.

¹⁵⁸ 'AK, 30.

davranışlarına kuşkusuz yön veriyordu. Böylece, otoritenin, özü olması dolayısıyla, tebaa, genellikle sorumsuz ve keyfi yetki uygulamasına maruz kalmakla birlikte, gene de zaman zaman, çıkarlarını savunmaya hazır bir memurun atanmasını umabilirdi.

Belgeler, egemen sınıfın askerlerden oluştuğu bir toplum tasviri sunmaktadır. Bu egemen sınıf, çoğunlukla azatlı kölelerden ve kölelerden oluşup, geri kalan nüfusun karşısında ayrıcalıklı bir sınıf teşkil ediyordu; bunlar arasındaki fark apaçık görünüyordu. Genel olarak memur sınıfları ile bu sınıfların dışında kalan halk ve Türklerle Türk olmayanlar arasında bir fark bulunduğunu gösteren belirtiler de vardır. Sultanın bütün tebaasının “Allahın kulları” ve bir çobanın yönettiği “bir sürü” olarak eşit statüde bulunmasına rağmen, toplumun kuruluşu pratikte hiyerarşikti. Ne yazık ki, belgeler bize halkın (avamın) yaşamı ya da çeşitli sınıfların birbirleri ile ilişkileri hakkında az bilgi verirler. Bununla birlikte, asi aşiret guruplarının, tahl tekelciliğinin, kargaşalığın, şiddetin ve genel güvensizliğin, hele hele devlet memurlarının haksız davranma, yerel memurların adı zorbalar olma ve genellikle en küçük denetim gevşemesinde halkın birbirinin hakkına el uzatma hususunda tekrar tekrar gösterdikleri bir eğilimin varlığını açık olarak gözlerimizin önüne sererler. Ama, doğal olarak, çoğunlukla asayiş bozukluğu ve buyrukların uygulanmasına ilişkin olan bu belgelerin, durumu tümüyle yansıttığı düşünülmemelidir. **

** İngilizceden çevirmiş olduğumuz bu makalenin aslı “The administration of Sanjar’s Empire as illustrated in the ‘*Atabat al-Kataba*’ için bkz. *BSOAS*, vol. XX, 1957, s. 367-88.

Sancar devri Selçuklu İmparatorluğunun yönetimi hakkında, kaynak olarak bir münşâât mecmuasını inceleyip bu değerli makaleyi yazan Prof. Lambton, daha yeni bir yazısında, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun iç yapısını bütünü ile genel olarak ele almıştır [The Internal Structure of Saljuq Empire, *The Cambridge History of Iran*, vol. V (*The Saljuq and Mongol Periods*), ed. by J. A. Boyle, 1968, s. 203-282). Yazarın 1939 da Londra Üniversitesinde yapılmış “*Contributions to the Study of Saljuq Institutions*” adlı basılmamış bir doktora tezi de vardır. Bu konuda başka bir önemli araştırma H. Horst tarafından yapılmıştır (*Die Staatsverwaltung der Grosselguen und Horazmşahs* (1038-1231), Wiesbaden, 1964). Sonuncu yapıtın geniş bir Türkçe tanıtması Prof. M. A. Köymen tarafından yapılmıştır. [Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, sayı: 2-3 (Ankara, 1966), s. 303-380). [çeviren].